

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

ІТІ ЖАРШЫСЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛ

2 (53);
сәуір-мамыр-маусым
2023 ЖЫЛ

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР

Е.Б. Саурыков
Н.Ж. Муслимов
М.А. Баяндин

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Л.С. Қожамжарова
П.Р. Ниязова

АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

А.Б. Абдуалы,
Ж.Т. Сулейменов,
С.Д. Тажибаев,
А.С. Кадырова,
Г.Қ. Қулабекова,
Н.П. Буюклиев
(Болгария),
Қ. Бөлеев,
Ж. Абдула,
М.Н. Немеребаев,
Қ.Ө. Тамабаева,
В.А. Арыстанғалиева,
М.М. Молдахметов,
А.С. Құрманбекова,
А.Е. Ботабаева,
М.Н. Нурғабылов,
Ж.А. Қуатбеков,
Н. Асқарбекқызы,
А.Б. Шырақбаев,
М.Б. Онгарбаева,
Т.Ю. Аманов
(Өзбекстан),
А. Сарыбаев
(Қырғызстан)
А. Каплин (Ресей),
А.Р. Соколовский
(Ресей)

АЙТЕКОВА К.У., ОНАЛБЕКОВА Г.А. Ландшафтық білім беру саласында еліміздің әртүрлі аймақтарында экологиялық білім беру жүйесін дамытуды қалыптастыру	3
БЕКТУРҒАНОВ БАЗАРБЕК БЕКТЕНОВИЧ, ЗАУРБЕКОВА ИНДИРА МУХАНОВНА Перспективы выращивания радужной форели на реках Курдайского района Жамбылской области	7
ШИНЬШЕРОВА Ж. Б., САМАТОВ Е.А. Желі топологиясы және кабельдік жүйе	11
АЛТЫНСАРИЕВ А.Ж., ТАҢСЫҚБАЙ Ж.Р., КЕНЖАЛИЕВ Д.Д. Шөл және шөлейт аймақтарда жайылымдық өсімдіктерді жерсіндірудің тиімділігі	16
ШОРАБАЕВА Н.Д., МАГАУИЯҚЫЗЫ В. Betulaceae тұқымдасына жататын betula ағашының дәрілік қасиеті, антропогендік факторға әсері және биологиялық ерекшелігі	20
АТАКОЖАЕВА А.А., ОМАРОВА Д.С. Парафинді және парафині көп мұнай қалдықтарын цеолиттер қатысында крекингілеу арқылы α -олефиндер алу	24
ДИНБАЕВА НАЗГУЛЬ САРСЕНХАНОВНА Қазақ мемлекеттілігі туралы	27
ТАЖЕНОВА АЙСЫНБАТ САХИЗАДАКИЗИ Көне түркілердің рухани мәдениеті	30
РЫСМУХАНОВА ЛЯЗЗАТ САРСЕНБАЕВНА «Үйсін» этнонимінің мәні мен мағынасы туралы кейбір зерттеулер	34

ЭКОНОМИКА

ИСАҚОВ Ғ.Ж. Финансирования малого и среднего бизнеса в агропродовольственном секторе	38
РАХЫМБЕРДИЕВА МАРИАННА АЙДОСОВНА Экономиканы цифрландыру: үрдістер, алғышарттар, перспективалары	41
ZHANTAIEVA A. Analysis of the peculiarities of the development of entrepreneurship at the present stage	48

ҚҰҚЫҚ

АБИКЕНОВА Ш.К., САКТАГАНОВА А.Б., САКТАГАНОВА И.С. Правовая регламентация программ страхования по	
---	--

Журнал Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының құрылтайшылығымен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде үш айда бір рет жарыққа шығады.	предотвращению несчастных случаев на производстве в системе ОСНС АБИКЕНОВА Ш.К., САКТАГАНОВА А.Б., САКТАГАНОВА И.С.	52
Қазақстан Республикасы, Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі, Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы № КЗ34VPY00065377 нөмірімен 24.02.2023 жылы берілген.	Правовое регулирование обязательного страхования несчастных случаев в Швейцарии РАХИМОВА Г.М., ЕДИЛЬБАЕВА Л.И., ОШАКБАЕВА Ж.О., ЕНСЕБАЕВА А.Р. Профессиональная подготовка специалистов по охране труда ОШАКБАЕВА Ж.О., ЕНСЕБАЕВА А.Р., САКТАГАНОВА И.С., САРЫБАЕВА И.Е., САКТАГАНОВА А.Б.	58
	Нормативно-правовое регулирование в сфере обучения охраны труда: опыт Германии и Южной Кореи ТАСТАНБЕКОВ ИЛЬЯС НЫШАНБАЕВИЧ, КУАНЬШЕВА ИНДИРА КИРИМЖАНҚЫЗЫ Қазақстанда құқықты жүзеге асыру қызметінің тиімділігін арттыру жолдары	61
		69
		76
	ФИЛОЛОГИЯ	
	БОТАБАЕВА АДЕМИ ЕРКЕБАЕВНА, БАЙГАЗИЕВА ГҮЛНҰР АЛТЫНБЕКОВНА Студенттердің оқу-зерттеу және ғылыми зерттеу жұмыстарымен шұғылданудың маңыздылығы БЕЛБОТАЕВ А.Б., КАДИРГАЛИЕВА А.Т.	83
	Алтайдың археологиялық мәдениеттерінде кездесетін жылқы әбзелдері жайында БЕЛБОТАЕВ А.Б., КАДИРГАЛИЕВА А.Т.	89
	Фольклорлық деректердің шынайылық деңгейін анықтау тәсілдері жайлы	93

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

ӘӨЖ 502 (075.8).

ЛАНДШАФТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА ЕЛІМІЗДІҢ ӘРТҮРЛІ АЙМАҚТАРЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ДАМУ ТУРАСЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Айтекова К.У - тех.ғ.к.

«Биология және ауыл шаруашылық мамандықтар» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Оналбекова Г.А.

Т.Рысқұлов ауданы Ю.Гагарин атындағы негізгі мектебінің
география пәнінің мұғалімі

Аңдатпа. Мақалада ландшафтың қалыптасуы ландшафттық білім саласында жүйелік зерттеулердің болмауына байланысты. Атап айтқанда, ландшафттық білімнің үлгісі зерттеліп дайындалмаған, теориялық зерттеулер жүргізілмеген және экологиялық өлкетанудың жобалаудың әдістемелік негіздері табылмағаны. Ландшафттық білімнің аймақтық жүйелерін жобалаудың түрлері мен деңгейлері туралы мәліметтері қарастырылады.

Кілтті сөздер: ландшафт, биоценоз, мұғалім, оқушы, мектеп, теңіз, геосинклиналь, тектоника, топырақ, климат, геология, педагогика, білім саласы, зерттеу, экскурсия, серуен, жер бедері.

Аннотация. В статье формирование ландшафта обусловлено отсутствием системных исследований в области ландшафтного образования. В частности, не исследована и не подготовлена модель ландшафтного образования, не проведены теоретические исследования, не найдены методологические основы проектирования географии окружающей среды. Рассматриваются виды и уровни проектирования региональных систем ландшафтного образования.

Ключевые слова: ландшафт, биоценоз, учитель, ученик, школа, море, геосинклиналь, тектоника, почва, климат, геология, педагогика, область знаний, исследования, экскурсии, прогулки, рельеф.

Annotation. In the article, the formation of the landscape is due to the lack of systematic research in the field of landscape education. In particular, the model of landscape education has not been investigated and prepared, theoretical studies have not been conducted, methodological foundations for designing the geography of the environment have not been found. The types and levels of designing regional landscape education systems are considered.

Key words: landscape, biocenosis, mugalim, okushy, mektep, temiz, geosyncline, tectonics, topyrak, climate, geology, pedagogy, bilim salasy, zertteu, excursion, seruen,

zher bederi.

Жер бетіндегі жаратылыс жағдайы әр түрлі территориялық табиғат кешендерінің ерекшеліктерін, олардың құрамын, байланысын, бір-біріне тигізер әсерін, құрамдас бөліктерінің өзара орналасу заңдылықтарын ландшафттану ғылымы зерттейді.

Территориялық табиғат кешендері туралы ілімінің қалыптасуына биогеографиялық ғылымның кемелденіп, биоценоз биогеоценоз деген ұғымдардың биогеографияның барлық салаларынан берік орын алуы себеп болды. Биоценоз тірі организмдердің тіршілік етіп, өніп-өсу үшін бір-бірімен зат және энергия алмасу процесі негізінде топтасуынан түзілген [1. б.12].

Табиғаттың құрамдас бөліктері өздеріне тән заңдылық бойынша бар болмысымен өзгеріп, дамиды. Бірақ олардың қай- қайсысы болса да жеке-дара өзгеріп, дами алмайды. Барлық құрамдас бөліктер өзара әрекеттесу арқылы тұтас бір заттық жүйеге бірігеді. Алайды құрамдас бөліктің қайсысына қандай күшпен әрекет ететіні туралы және оның территориялық табиғат кешендерінің қалыптасуында қандай рөл атқаратындығы туралы әлі күнге дейін ғалымдар ғалымдар арасында нақты пікір жоқ.

Жер қыртысын түзетін қабаттар жаратылысына қарай геосинклинальды, теңіздік, жанартаулық және материктік болып келеді. Олар территориялық табиғат кешендерінің таксономиялық бірлігі – физикалық-географиялық аймақтың негізін құрайды. Табиғатта геологиялық негіздің тұрақтылығы салыстырмалы шама. Ол пайда болған күннен бастап-ақ жердің ішкі энергиясы (тектоникалық қоғалысы) мен сыртқы күштер әрекетіне (денудациялық және аккумуляциялық процестер) байланысты алғашқы құрылымдарын өзгертеді. Оны литогенді жыныстық құрамы әр түрлі болып келетін жамылғы басып жатады.

Геологиялық негізі, жер бедері, климат жағдайы гидрологиялық режимі, топырақ жамылғысы, өсімдіктер мен жануарлар дүниесінен тұратын биоценоздары бірдей болып келетін біртекті территориялық табиғат кешенін ландшафт деп атайды. Оның нақты белгілер мыналар:

- көршілес жатқандарынан өзіндік ерекшеліктері арқылы дараланатын жаратылысы біртекті территория;
- пайда болған күнінен бастап бүкіл даму тарихында өзіне ғана тән ерекшелігі болады;
- геологиялық құрылысында, жер бедерінде жаратылыстық айырма болмайды, литогенді негіз бен геоморфологиялық кешеннің өзгеріске ұшырауы ландшафтыны да өзгертеді, сапасын, морфологиялық құрылымын түрлендіреді, сыртқы белгілерін анықтай түседі;
- әрбір ландшафтының морфологиялық құрылымы қайталанбайтын тізбектерден тұрады;
- ландшафтының барлық құрамдас бөліктері мен морфологиялық құрылымының құрамдас бөлшектерін түзетін территориялық табиғат кешендерінің тізбектелуінде зоналық, бөліктік және биіктік белдеулік айырма болмайды, өйткені ландшафт зоналық, бөліктік және биіктік белдеулік факторлардың тұтас және қатар әрекет етуі нәтижесінде қалыптасады [2. б. 23].

Ландшафтың-қалыптасуы ландшафттық білім саласында жүйелік зерттеулердің болмауына байланысты. Атап айтқанда, ландшафттық білімнің үлгісі зерттеліп дайындалмаған, теориялық зерттеулер жүргізілмеген және экологиялық

өлкетанудың жобалаудың әдістемелік негіздері табылмаған. Ландшафтық білімнің аймақтық жүйелерінің жобалаудың түрлері мен деңгейлері ашылмаған. Ландшафтық білімнің жергілікті жердің жүйелерін аймақ ерекшеліктері жобалау тәсілдері зерттеліп дайындалмаған [3. б. 48-64].

Педагогикалық ғылымда білім беру жүйесі мен үрдістердің жобалаудың теориясы енді ғана дамып келе жатыр. Қазіргі кезеңде аймақтық деңгейде ландшафтық жобалауға арналған мәселелерге байланысты өзіміз талдап отырған білім саласындағы қайшылықтарды анықтап алуымыз керек. Олар, зерттеу мәселелерін бір жағынан анықтайды білім беру саласы еліміздің әртүрлі аймақтарында ландшафтық білімді дамытуды қалыптастыру мен тұрақтандыруды қажет етеді. Ал басқа жағынан аймақтың ландшафтық білімнің теориялық негіздері ғылыми түрде зерттелмеген.

М.Н. Скаткиннің педагогикалық ортада мектеп білімнің қосқан үлесі елеулі. М.Н. Скаткин өмірмен байланысты тәлім-тәрбиеде мәселелердің пайда болуын зерттеді. Ол: "Жергілікті мағұлмат әсіресе оқушыларға жақын, білім әр мектептегі тәлім-тәрбиеде бағалы және жетістікті амал. Жақын нәрсені үйрету арқылы, алыс нәрселерді таныту оқушыларға оңай болады"- деп жазылған, мүмкіндіктері бар;

- табиғат байлықтарын пайдалануға байланысты адамның еңбек әрекетін көрсетуде. Бұл көрсету экскурсия, серуен, жеке бақылаулар кездерінде жүзеге асырылуы мүмкін.

- табиғат қорғау шараларын: сыныпты, мектеп ауласын, мектепке жақын жатқан көшелерді көгалдандыру, өсімдіктерді күту, мектеп учаскесінде қамқорлыққа алынған бақтағы, жұмыс, жабайы өсімдіктердің тұқымын, құстарға, аңдарға жем дайындау және қосымша азықтандыру кезіндегі қоғамға пайдалы жұмысқа оқушыларды қатыстыруда.

- балаларды еңбек әрекетінің қоғамдық маңыздылығын көрсету арқылы еңбек адамын сыйлауға дағдыландыруда;

- жергілікті жерде, практикалық жұмыстар атқаруда, сондай-ақ сабақтарда практикалық жұмыстар мен тәжірибелер орындау еңбек іскерліктеріне қалыптастыруда.

Ландшафтық білім жылдан-жылға өріс алып келе жатқанымен оларды қоғамдық пайдалы еңбекпен ұштастыру әлі де болса жеткіліксіз дәрежеде болып отыр.

Табиғатты қорғау мәселесі бүкіл мемлекеттік міндет болғанда, ғылыми-әдіскерлер білім - интегративті тәртіпте табиғат білім және табиғатты қорғау негізінде жаңа бағытты қалыптастыруға болады. Оған мына міндеттерді атауға болады:

- оқушыларды табиғат сүйеге ұмтылдыру жергілікті табиғаттың жер бедерлерін, климатын, су топырақ, өсімдік және жануарлар әлемін зерттеу;

- қорғауға жататын табиғаттың назар аударатын жерлерін табу (үңгірлер, әлемі құздар мен көлдерін, сирек кездесетін өсімдіктері мен жануарларын, ландшафттың қызығатын учаскелерін);

- адамдардың пайда болу құбылысын зерттеу (адам факторы табиғаттағы шаруашылық, әрекеттерін, фенологиялық процесін, жаңару ресурстарының ұдайы шапшаңдығын, биоценоздың, антропогенді өзгеруін және т.б.);

- қоршаған ортаның жай күйіне және ауаны, су қоймаларын және жер қыртысын, өндірістік қалдықтармен ластауға қарсы күреске қоғамдық бақылау жасау;

- жергілікті табиғат байлықтарын рационалды қолдануға қоғамдық бақылау-қазба байлықтарын, жер ресурстарын, ормандарды, балық қорларын, жабайы құстарды, аулауға рұқсат етілмеген аңдарды аулаушылыққа қарсы күрес;

- жергілікті аумақты игілентіру және байыту жұмысында мектептерде орман шаруашылығын, құрғап бара жатқан су қоймаларында балықтарды қорғау, құс ұяларын жасау, құстарды және аңдарды аулаушылыққа қарсы күрес.

Осы мәселелерге байланысты өзіміз талдап отырған білім саласындағы қайшылықтарды анықтап алуымыз қажет. Олар зерттеу мәселелерін бір жағынан анықтайды. Ландшафтық білім беру саласында еліміздің әртүрлі аймақтарында экологиялық білім беру жүйесін дамытуды қалыптастыру мен тұрақтандыруды қажет етеді.

Осыған орай, оқу-тәрбие үрдісінде жергілікті білім негізінде болашақ мұғалімдерді дайындаудың педагогикалық-психологиялық негізін қарастыру, педагогикалық жолдарын айқындау, осының негізінде ғылыми-әдістемелік нұсқау дайындаудың қажеттілігінде болып отыр.

Оны мазмұнына сәйкес практика жүзінде асуы үшін болашақ мұғалімдердің ландшафтық білім беруді ұйымдастыруда өз жерлерінде қоршаған ортаны білуін, қорғауды жақсарту мақсатында бағдарламалары болуы керек.

Мектеп өлкетанудың басқа өлкетанудың формаларынан (мемлекеттік, қоғамдық) басты айырмашылығы, мұнда білім алушылар өздерінің мұғалімдерімен мектеп оқушылары. Жұмыстың барлық түрлерін ұйымдастырып басқарушы да мұғалім болып саналады. Мектеп білім беруде оның оқыту процесіндегі құндылығын есте ұстау керек. Білім беру жұмысын жүргізу барысында оқушылар білімдік материалды жақсы біліп, одан әрі білімдерін кеңейтуге, практикалық жұмыстармен байланысты дағдыларды да игереді. Білім беру ландшафтыны оқытудағы негізгі құралдарының бірі - тәрбиелей оқыту.

Оқушылар үшін өз өлкесі, сол сияқты оны оқып үйренумен байланысты жүргізілетін жұмыстары ландшафтық ұғымдардың қалыптасудағы-қайнар көзі; өз өлкесі туралы материалдарды және жергілікті халықтың шаруашылық әрекетін ғылым негіздерін оқытуда қолданылуға болады [4].

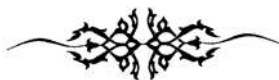
Жоғарыда аталған болашақ мұғалімдердің ландшафтық білім беру жұмыстары негізінде бұрынғы және қазіргі кездегі өлкенің табиғаттың экожүйесін білуге бағытталған оқушылардың жасаған істерінің барлық түрлерінің пәнаралық педагогикалық процесін ұйымдастыру, жергілікті экологиялық мәселелердің аймақпен өзара байланысын айқындау, оқушыларға арналған тәсілдерді тиімді шешуге болатын іздену мен практикалық жүзеге асырулар түсіндіріледі.

Қорытынды: болашақ мұғалімдердің ландшафтық білім беру өзінің тұрған өлкесінің белгілі бір аймақтың оқу-тәрбие мақсатымен оқушылардың әр түрлі деректерден, ең бастысы, мұғалімнің басшылығымен тікелей байқаулар арқылы жан-жақты оқып үйренуін түсіну керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ерубашева Л. Ж. Ландшафттану, оқу құралы, Павлодар Кереку 2016.
2. Баяшова А.Қ. Экология және тұрақты даму, оқу құралы, Алматы «Қазақ университеті» 2013-1516.
3. Мұстафаев Ж.С. Қозыкеева Ә.Т. Ландшафттар және табиғи-техногендік кешендер, оқулық, Алматы «Экономика» баспасы, 2013.

4. Шаушекова Б.К. Өлкетану жұмыстарында қазақ халық педагогикасы құралдары арқылы оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптасытру.-Қарағанды, 2007.

УДК 597.552.512

ПЕРСПЕКТИВЫ ВЫРАЩИВАНИЯ РАДУЖНОЙ ФОРЕЛИ НА РЕКАХ КУРДАЙСКОГО РАЙОНА ЖАМБЫЛСКОЙ ОБЛАСТИ

**Бектурганов Базарбек Бектенович - к.б.н., профессор кафедры
«Биологии и сельскохозяйственных специальностей»**

**Заурбекова Индира Мухановна магистр биологии, преподаватель
кафедры «Биологии и сельскохозяйственных специальностей»**

Международный Таразский инновационный институт им. Шерхана Муртазы

Аңдатпа. Мақалада тау және тау етегіндегі өзендердің кемпірқосақ форельін өсіруге пайдалану үлесі туралы ғылыми деректер келтірілген. Балық өсіретін су қоймаларында, ең алдымен, балықтардың қоректену орындарына, сондай-ақ жер асты бұлақтары мен су төгетін сулардың шығуларына назар аударған жөн. Үлкен көлдерде балықтар шеттерде, су кедергілерінде және су өсімдіктерінде жиналуы мүмкін. Балық ұшатын жәндіктермен белсенді түрде қоректенеді, форельді бордақылау арқылы оның орналасқан жерін анықтауға болады. Өзендерде қоректенетін балықтарды ағындардың маңында және ағындардың түйісу нүктелерінде кездестіруге болады. Өзеннің ағынындағы кез келген өзгерістер, шөгінділер, тастар, кемпірқосақ форельінің орналасуы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: балық, форель, гидрология, гидрохимия, зоопланктон, зообентос.

Аннотация. В статье приведены научные данные доля использования горных и предгорных рек для разведения радужной форели. В рыбноводных водоемах в первую очередь необходимо обращать внимание на места нагула рыб, а также на выходы подземных родников и дренажных вод. В крупных озерах рыба может скапливаться по берегам, водным преградам и водной растительности. Рыба активно питается летающими насекомыми, а ее местонахождение можно определить по нагулу форели. Речных рыб можно встретить у ручьев и в местах их слияния. Любые изменения течения реки, наносы, камни, могут быть местонахождением радужной форели.

Ключевые слова: Рыбы, форель, гидрология, гидрохимия, зоопланктон, зообентос.

Annotation. The article presents scientific data on the proportion of the use of mountain and foothill rivers for breeding rainbow trout. In fish ponds, first of all, it is necessary to pay attention to the feeding grounds of fish, as well as to the outlets of underground springs and drainage waters. In large lakes, fish can accumulate along the banks, water barriers and aquatic vegetation. The fish actively feeds on flying insects, and its location can be determined by feeding trout. River fish can be found near streams and at their confluence. Any changes in the course of the river, sediment, stones, can be the location of the rainbow trout.

Keywords: fish, trout, hydrology, hydrochemistry, zooplankton, zoobenthos.

Радужная форель является популярным представителем семейства лососевых. Имеет особую красивую окраску, из-за которой и получила свое название. Все ее тело покрыто множеством темных небольших пятнышек. Яркая полоса на боку у радужной форели переливается на солнце яркими цветами, что придает рыбе незабываемую красоту. У самцов во время нереста полоса становится ещё ярче. Вес рыбы может достигать 2 кг и больше, а длина форели радужной не превышает 90 см. Отдает предпочтение прохладной и чистой воде. В диком виде рыба обитает в пресных водах побережья Тихого океана. Форель радужная содержит большое количество белка, который богат аминокислотами и имеет свойство быстро усваиваться организмом. При этом рыба является низкокалорийной.

Богатый витаминно-минеральный комплекс форели радужной уникален:

- витамины группы А, С, В и РР;
- калий;
- селен;
- магний;
- цинк;
- натрий;
- железо;
- фосфор;
- жирные кислоты омега-3;

Польза: Главная польза форели радужной заключается в омега-3 жирных кислотах, входящих в ее состав.

1. снижает риски возникновения инфаркта и инсульта;
2. помогает при лечении псориаза, экземы;
3. уменьшает боли при менструациях, мигренях;
4. способствует снижению веса при ожирении;
5. поддерживает здоровье волос и ногтей;
6. помогает при ревматизме и других проблемах в суставах;
7. лечит заболевания поджелудочной железы;
8. снижает уровень холестерина и сахара в крови;
9. укрепляет стенки сосудов;
10. при неврологических расстройствах способствует улучшению самочувствия;
11. восстанавливает организм после тяжелых физических нагрузок;
12. укрепляет иммунитет.

Радужная форель является одним из самых распространенных объектов мирового рыбоводства интенсивно культивируется во многих странах мира. Родины радужной форели-прибрежная зона Северной Америки, в 1880 года она завезена в Европу, а после 1890 году в Россию. Эндемичной ареал обитания радужной форели в Северной Америке начинается на севере от 64⁰ с.ш. (реки Учашик и Эджечик-Аляска), южные притоки реки Куковим, бассейн реки Маккензи, Берингово море и Алеутские острова и на юге до 46⁰ с.ш. реки северной Америки на востоке 175⁰ з.д. Разведением радужной форели занимаются более чем в 115 странах мира. Благодаря способности приапособливаться к изменяющимся условиям, активно потребляют искусственно приготовленные кормовые смеси, дает

высокие приросты массы тела, радужная форель получила заслуженные признание рыбоводов во всем мире [4].

Радужная форель-холодолюбивая рыба. Оптимальная температура для жизни пресной воде $-14-20^{\circ}\text{C}$ интенсивность питания резко снижается. Зимовка форели в пресной воде естественных водоемов проходит нормально; она выдерживает температуры воды близкую к нулю [4].

Радужная форель-реофильная и окситенофильная рыба. Они чувствительны к низкому содержанию растворенного в воде кислорода. Содержание растворенного кислорода в воде должна составлять 10-11 мл/л. Прибывание радужной форели в воде с концентрацией кислорода менее 5 мл/л влечет снижение темпа роста [4].

Активная реакция среды (рН) должна быть близкой к нейтральной и не выходить за пределы 6,5-8,5. Форель не любит яркого солнечного освещения при возможности прячется в тень, под камни, коряги, уходит в глубокие места. В естественных условиях активны в вечерние и утренние часы. При этом, в отличие от других видов рыб, постоянно держится ближе к поверхности воды, так как наполнение плавательного пузыря воздухом у нее осуществляется только путем захвата его из атмосферы. Поэтому в замкнутых садках, целиком потруженных в воду, а также зимой в сплошь замерзающих водоемах, она жить не может.

Таким образом, изучая по литературным источникам среда обитания биологию форели нами выбраны районы и водоемы предгорных и горных районах Жамбылской области, (Республики Казахстан). Научные обследования проводились в весенне-летние периоды 2022 года. Цель-определения возможности использования водоемов исследуемом регионе для развития форелеводства. Исследовательские и аналитические работы проводились согласно нормативными литературными данными. Анализы физико-химического, гидрологического показателя водоемов выполнялись в соответствии в общепринятыми ГОСТами [2], методиками [3] и классификации водоемов по схемам О.А.Алекина [1].

Территория Курдайского района Жамбылской области (Республика Казахстан) преимущественно Горная. Климат континентальный, частыми Куцрдайскими ветрами зимой и летом. Исследуемом регионе расположены множество горных и предгорных рек (р. Какпатас, Шу, Караконыз, Жаланап, Жетіжол, Майбулак, Ырғайты, Шарбакты, Калгуты, Киындыктас и др.) . Нами исследованы 3 водоема (р.Какпатас, Шарбакты и Жетіжол). Вода во всех водоемах прозрачная, температура воды в среднем $15-20^{\circ}\text{C}$, со скоростью течения 0,32-0,52 м/с. Концентрация ионов водорода (рН) в исследованных водоемах 7,9-8,1, что указывает на слабощелочную среду. Физико-химические показатели исследованных водоемов приведены в таблице.

Таблица Физико-химические показатели водоемов

Реки	Температура воды	Гидрометрические измерения			pH	Гидрохимические измерения						Измерение Ионный состав мг-экв/дм ³				Органическое вещество MgO /дм ³	Минерализация мг/дм ³
		Ширина реки м	Глубина реки, м	Скорость течения, м/с		Кислород	Биогенные элементы мг/дм ³					Ca ²⁺	Mg ²⁺	HC O ₅	SO ₄ ²⁻		
							N H ₄	NO ₂	N O ₃	PO ₄	Mg /дм ³						
Шарбакты	14 ⁰ C-20 ⁰ C	1,30	0,20	0,32	8,1	8,1	0,0	0,006	1,1	0,26	0,9	2,6	5,8	1,4	1,30	830,2	
Жетижол	12 ⁰ C-20 ⁰ C	1,0	0,16	0,49	7,9	7,8	0,0	0,004	0,6	0,17	1,1	3,3	6,1	0,7	0,53	568,0	
Какпатас	12 ⁰ C-20 ⁰ C	1,20	0,25	0,52	8,3	7,9	0,0	0,004	1,6	0,22	0,5	2,9	7,1	0,8	0,32	663,1	

В реках сильно превышающих норм ПДК химических составов не было выявлено. Гидрологический режим среды в реках исследуемый период благоприятно влияет на гидролиз.

Зоопланктоны в реках летом характеризуется разнообразием водных организмов (коловратки, циклопы, раковидные амебы, личинки хирономид, личинки веснянок, моллюсков и др.). Зообентос представлены множествами видами водных беспозвоночных: двухкрылые (водные фазы развития), поденки, малощетинковые герви, личинки стрекоз, нематод.

Главные ионы воды в реке Шарбакты находятся в нормальном уровне, превышения ПДК (см.таблицу) для хозяйственного значения нигде не обнаружены. По значениям минерализации (830,2 мг/дм³) вода относится к категории вод «пресная» [1]. Река является перспективной для выращивания форели, для которой кислородный и термический режимы в реке являются оптимальными.

В реках Жетижол и Какпатас солевой состав воды также делает следующие выводы: все главные ионы воды нигде не превышает нормы ПДК (см.таблицу). Воды пресная.

Таким образом, основываясь на результаты исследованных рек можно отметить, что все водоемы по своему качественному составу вполне отвечает требованиям к рыбохозяйственным водным объектам, т.е. перспективны для выращивания радужной форели.

Список использованных источников

1. Алекин О.А. основы гидрохимии.- Л., 1970.-444 с.
2. Государственный контроль качества воды. Справочник технического комитета по стандартизации. М.: ИПК изд. Стандартов 2003-775 с.
3. Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при Гидрологических исследованиях на пресноводных водоемах. Зоопланктон и его продукция.- Л.-1984.-33 с.
4. Камиллов Б.Г., Халилов И.И. Разведение форели в условиях Узбекистана: практические рекомендации для фермеров.-Ташкент: Vакria press., 2014-96 с.

УДК: 004.7**ЖЕЛІ ТОПОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КАБЕЛЬДІК ЖҮЙЕ****«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасының
аға оқытушы - Шинышерава Ж. Б.****БВ06104 - «Компьютерлік инженерия» білім беру бағдарламасы бойынша 2 курс
студенті - Саматов Е.А.****Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Желі топологиясы – бұл оның геометриялық пішіні немесе компьютердің бір-біріне қатысты физикалық орналасуы. Желі топологиясы түрлі желілерді салыстыру және жіктеу әдісін береді. Бүгінгі таңда есептеу желілері тез дами түсуде. Сапасы жағынан жергілікті желілердің кабельдік жүйесінен кем түспейтін жоғарғы жылдамдықты байланыс арналарының пайда болуының арқасында жергілікті және ауқымды желілер арасындағы алшақтық азая түсуде. Ауқымды желілерде ресурстарға еруге мүмкіндік беретін ыңғайлы да айқын қызмет түрлері пайда болды. Бұған мысал ретінде әйгілі ауқымды желі Internet бойынша көрсетілетін қызмет түрлерін атасақ та жеткілікті. Ауқымды желілер де өзгеріске ұшырай бастады. Компьютерлерді қосатын пассивті кабельдің орнына ол желілерде көптеген түрлі коммуникациялық жабдықтар – коммутаторлар, бағыттауыштар, көмейлер пайда болды. Осындай жабдықтардың арқасында мыңдаған компьютерлерден тұратын күрделі құрылымды үлкен корпоративті желілерді құру мүмкіндігі ашылды. Үлкен компьютерлерге деген қызығушылық қалпына келді. Жүздеген серверлерден тұратын жүйеге қызмет көрсетудің оңай емес екендігіне көз жеткен соң, олардың орнына бірнеше үлкен компьютерлерді пайдалану ыңғайлы болатын.

Кілт сөздер: Internet, Желі топологиясы, LAN желісі, WLAN желісі, кабель.

Аннотация. Топология сети — это ее геометрическая форма или физическое расположение компьютеров по отношению друг к другу. Топология сети позволяет сравнивать и классифицировать различные сети. Сегодня вычислительные сети стремительно развиваются. Благодаря появлению высокоскоростных каналов связи, которые по качеству не уступают кабельной системе локальных сетей, сокращается разрыв между локальными и крупными сетями. Появились удобные и прозрачные сервисы, позволяющие получить доступ к ресурсам в крупных сетях. В качестве примера этого достаточно назвать виды услуг, предоставляемых известной крупной сетью Internet. Крупномасштабные сети также начинают претерпевать изменения. Вместо пассивного кабеля, соединяющего компьютеры, в этих сетях появилось множество различного коммуникационного оборудования — коммутаторы, маршрутизаторы, туннели. Благодаря такому оборудованию стало возможным создавать крупные корпоративные сети сложной структуры, состоящие из тысяч компьютеров. Интерес к суперкомпьютерам вернулся. Поняв, что поддерживать систему, состоящую из сотен серверов, непросто, вместо этого было удобно использовать несколько больших компьютеров.

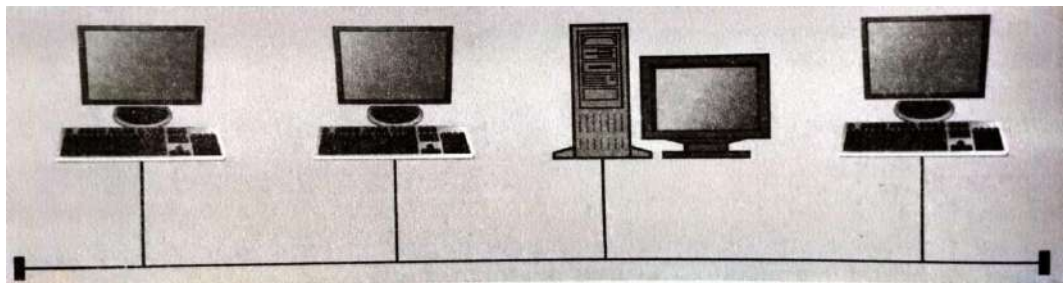
Ключевые слова: Интернет, топология сети, сеть LAN, сеть WLAN, кабель.

Annotation: The topology of a network is its geometric shape, or the physical arrangement of computers in relation to each other. Network topology allows you to compare and classify different networks. Today, computer networks are developing

rapidly. Thanks to the emergence of high-speed communication channels, which are not inferior in quality to the cable system of local networks, the gap between local and large networks is narrowing. Convenient and transparent services have appeared that allow access to resources in large networks. As an example of this, it suffices to mention the types of services provided by the well-known large Internet network. Large-scale networks are also beginning to undergo changes. Instead of a passive cable connecting computers, these networks have a lot of different communication equipment - switches, routers, tunnels. Thanks to such equipment, it became possible to create large corporate networks of complex structure, consisting of thousands of computers. Interest in supercomputers has returned. Realizing that it was not easy to maintain a system consisting of hundreds of servers, it was convenient to use several large computers instead.

Keywords: Internet, network topology, LAN network, WLAN network, cable.

Топология – бұл кабель желісін құру тәсілі. Тіпті ең күрделі топологияның өзін 6 негізгі топологияға бөлуге болады.

1 - сурет. Шина топологиясы

Шина желісінде барлық станциялар бір желіге қосылған, демек параллель қосылған (1-сурет). Көптеген жылдар бойы шиналық топология LAN кеңістігіндегі желінің басым топологиясы болады. Бүгінгі күні бұл топология компьютерлік желілер маңызыды рөл атқармайды. Дегенмен, ол әлі де өнеркәсіпте және автомобильдерде арнайы желілерде қолданылады, себебі оңай қалыптасады.

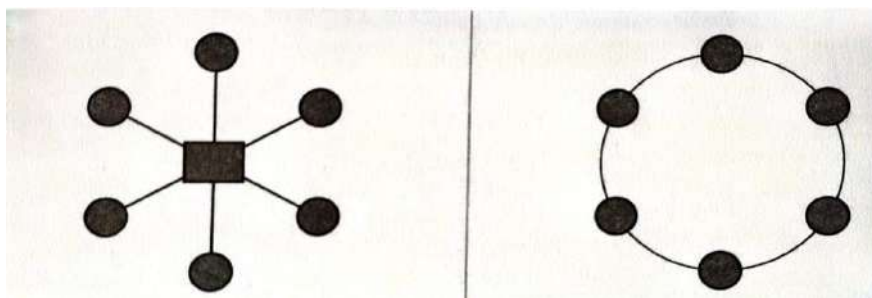
Барлық станциялар тарату ортасын бірлесіп пайдаланады. Сондықтан ол бөлінетін орта (shared media) деп аталады.

Шина топологиясында “сызық ” термині де жиі қолданылады, бұл , қатаң айтсақ , бұл олай емес (сызықтық топология қараңыз). Көнерген “ тізбек құрылымы ” (Partyline) атауы әлі де болса қолданылады.

«Жұлдыз» топология (1.1-сурет) барлық станциялар жұлдыз нысанында (mahabbat)бен стансалар арасындағы орталық нүктеге бірдей сызықтарда таралады.

Ортасында жұлдыз тәрізді тармақ бар. Бүгінде бұл – кабельдік желінің ең көп таралған топологиясы.

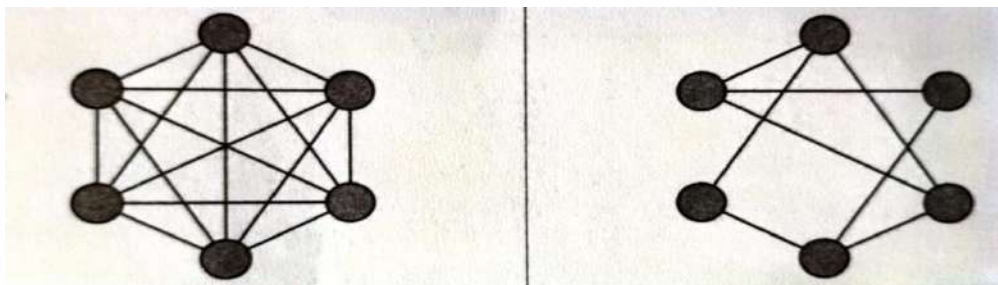
Ақаулы станциялар жұлдыз тәрізді тармақтағышта (светодиодтағы белсенділік) оңай сәйкестендірілуі және оқшауланған болуы мүмкін .

2-сурет. “Жұлдыз” және “Сақина” топологиясы

Сақина жағдайында (2 – сурет) әрбір станцияға кіру және шығу жолы болады. Станция әрдайым алдыңғы және кейінгі екі басқа станциямен байланысты.

Ол әрдайым алдыңғы станциядан ақпарат алады және әрқашан өз деректерін келесі станцияға жібереді. Осылайша, желінің ең үлкен ұзындығы екі көрші станция арасындағы желі учаскесіне үнемі таралады.

3 - сурет . Тор топологиясы

Торда (ағылшын.mesh) станциялар айқаса байланысқанда (3-сурет).

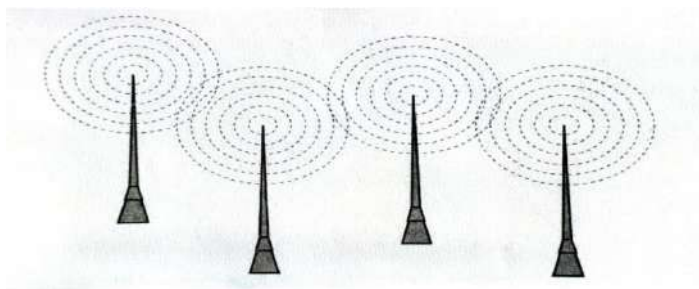
Егер әрбір станция басқасымен байланысаты болса , ол толық тор немесе толық емес тор деп аталады.Екінші жағынан, егер бөлек айқас байланыстар болмаса бұл толық емес тор (incomplete mesh) деп аталады.Осылайша, желінің максималды ұзындығы өзара байланысты, екі станция арасындағы желі учаскесіне әрдайым таралады.

Көп қиылысатын қосылыстарды ескерсек, желі тұрақты болып табылады,себебі екі стнция арасында әрқашан бір жол бар.Байланыс желілері жергілікті және әлемдік желіде қолданылады. Интернет немесе телефон желісі-типтік толық емес торлар. Сызықтық

4- сурет. Сызықтық топологиясы

Желі жағдайында (ағылшын. line), станция тізбектілікпен қосылған. Әр станцияның екі көршісі бар, онымен байланысты – сызық соңындағы екі станциядан басқа, әрқайсысының тек бір көршісі болады. Топология сақина топология сәйкес келеді , онда сақина бөлінген. Станциялардың шиналы/параллель байланысы жоқ , олар біреуі екіншісінен кейін орналасқан. Прусс телеграф желісі (бірінші тарауды қараңыз) типтік сызық болып табылады.

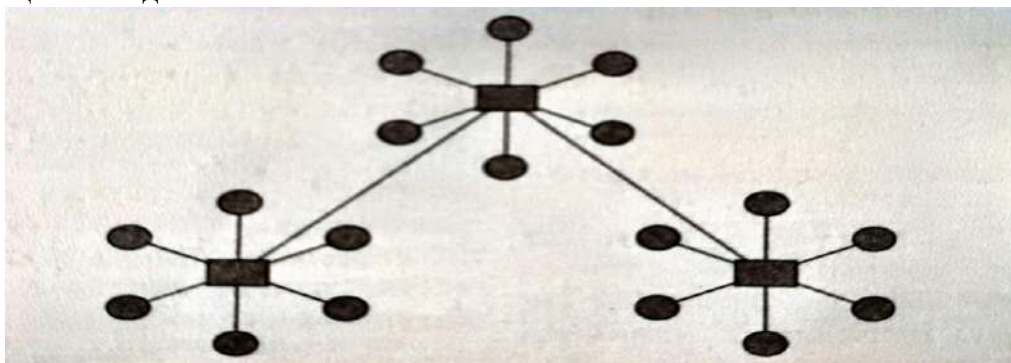

5-сурет Ұялы топология

Ұялы топология – сымсыз желі топологиясы. Қарапайым жағдайда бір – бірімен араласатын екі радиостанция (accesspoints) қолданылады. Осы қол жеткізу нүктелерінің әрқайсысы белгілі бір аймақты қамтиды. Аудандар бос өткізусіз тұтас желі құруға болатындай етіп жабылуы тиіс (5–сурет). Бұл топология жалпыға белгілі болып табылады: Біздің мобильді желілеріміз кемшіліктерсіз өте жақсы үйлесетін радиотелефондардан тұратын. (Бұл әрдайым емес екені белгілі:Бос орындар – қосылысты орнату мүмкін емес белгілі өлі нүктелер.)

WLANs желілері мен DECT телефон станциялары радиосоттар болып табылады. Бұл топологияның атауы ағылшын тілді елдердегі ұялы телефондардың атауы болды: ұялы телефон (Cellphone).

Шина - шина және шина жұлдыз. Әдетте, аралас топологиялар орын алады, яғни бір немесе бірнеше негізгі топологиялар біріктіріледі. Алдымен шина – шина пайдаланылды, содан кейін Шина – жұлдыз кең таралған. Бүгінде кеңейтілген жұлдыз басым (Extended Star.) Шиналық топология кабель желілерінде, тек ескі желілер сирек кездеседі. Тек қана кабельдік сымнан тұратын желілер өте ескірген. Кабельдің пайда болуымен жұлдыз топологиясы пайда болды. Коаксиалды желі көбінесе ұзын кабельдік учаскелерге байланыс магистральды кабель ретінде пайдаланылады және оған жұлдызды кабельдік желі қосылды, бұл қабаттар мен үй – жайларға қолжетімділікті етті.

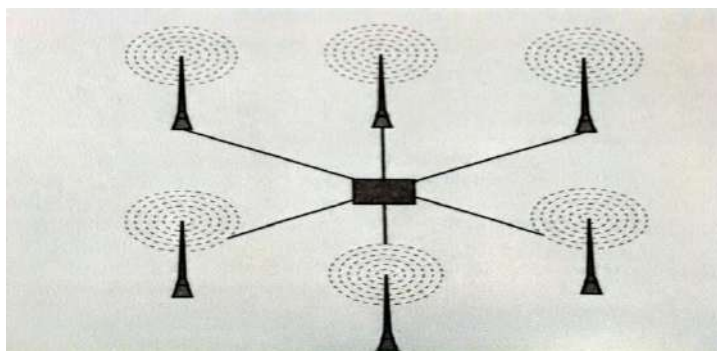
6-сурет. Кеңейтілген жұлдыз

Кеңейтілген жұлдыз (ағылш.extended star) бүгін LAN желісіндегі ең көп таралған топология болып табылады. Компьютер немесе соңғы құрылғының орнына жұлдыз тәрізді тармақтағыш қосылады (6-сурет).

Қазіргі уақытта ағаш тәрізді топология туралы естуге және оқуға болады. Ол кеңейтілген жұлдыздан басқа ештеңе білдірмейді. Ағаш тәрізді кабельдік желі болмайды, тіпті егер мұндай уақытта оқу құралдарында сипатталса да.

Жұлдыз - ұяшық топология. Кабельдік жұлдызды топология үй лесімі WLAN желісінде, DECT телефон желісінде және ұялы байланыс желілерінде қолданылады (7-сурет).

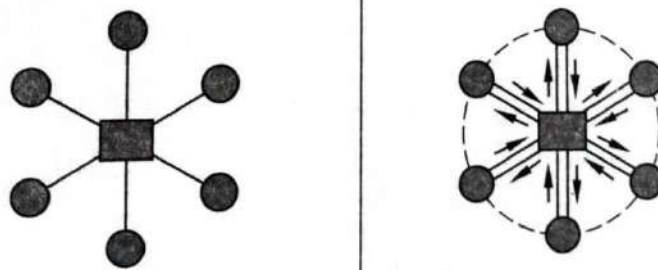
Басқа аралас топология. Жұлдыз – сақина, сақина – шина және т.б. қоса алғанда, негізгі топологиялардың кез келген басқа комбинациялары келтірілген инсталляцияда бар.

7-сурет. Жұлдыз – ұяшық желісі

Сонымен қатар шина – сақина – жұл – дыз – тор – ұяшық топологияларынан тұратын күрделі құрылымдар да мүмкін.

Логикалық және физикалық топология. Топология сипаттау кезінде логикалық ажырту қажет. Логикалық топология – бұл деректер пакетін тарату жолы. Физикалық топология – бұл желі, жабдық. Кабельдік желінің көрінуі оның қызметіне қарағанда басқаша, Логикалық топологияның не екенін түсіну үшін кабельдік желі мен коммутациялық құрылғыны мұқият қарау керек.

8 – сурет. Логикалық және физикалық топология

Оң жағындағы сақиналы желі келесі түрде жалғанған: әрбір станцияны тарату және қабылдау желілері бір кабельге біріктірілген. Жұлдыз тәрізді қосқыш арқылы бұл сымдар жұлдыз түрінде жалғанады, сондай-ақ станциялар да дәйекті түрде қосылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Авторы: Бернхард Хаузер. Компьютерлік желілер: Оқулық/неміс тілінен ауд.-Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021.-280 б.
2. Корпоративті байланыс желілері: оқу құралы/Есенжолов Улан Серикович Югай Вячеслав Викторович Белик Галина Алексеевна Гаврилова Марианелла Анатольевна. – Қарағанды: ҚарТУ баспасы, 2022. - 86 бет 20,5 см. – 20 дана – 978-601-320-610-3: 1170 тг.
3. <https://kitap.kz/book/zhelilik-tekhnologiyalardy-negizi>

ӘӨЖ.504.05.58.

ШӨЛ ЖӘНЕ ШӨЛЕЙТ АЙМАҚТАРДА ЖАЙЫЛЫМДЫҚ ӨСІМДІКТЕРДІ ЖЕРСІНДІРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

а.ш.ғ.к. Алтынсариев А.Ж., магистр Таңсықбай Ж.Р., магистр Кенжалиев Д.Д.
«Жаратылыстану» факультеті,
«Биология және ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Тәжірибе жүзінде изен өсімдігінің биологиялық және экологиялық қасиеттері зерттеліп, өсіп-даму ерекшеліктері анықталды. Алынған деректер осы бағыттағы ғылыми ізденістерді толықтыра түсті. Мал азықтық өсімдіктердің түрлі ботаникалық-географиялық аймақтарға таралуына және өсу ортасына байланысты жерсінуге бейімделгіштік қасиетінің біркелкі емес екендігі белгілі болды.

Кілт сөздер: Изен, шөл, шөлейт, жерсіндіру, мал азық, флоралық аудан.

Аннотация. В результате исследований были определены биологические и экологические свойства, особенности роста и развития, урожайность изена, как естественная кормовая культура пустыни и полупустыни. Была разработана технология улучшения пастбищ, фитоценологические особенности саксаула, биоморфологические и эколого-биологические особенности,

Ключевые слова: Изен, пустыня, полупустыня, акклиматизация, скотоводство, флористический район.

Annotation: As a result, studies have identified biological and ecological properties, particularly growth and development, yield of natural forage crops desert and polupustyn. On the basis of research identified ecological-geographical and ecological-historical place to distribute these rastitenij and vegetation

Key words: Izen, desert, semi-desert, acclimatization, cattle breeding, floral area.

Қазақстанның Жамбыл, Түркістан және Қызылорда облыстарының табиғи жайылым көлемі 30 миллион гектарға жуық. Оның басым бөлігі шөл және шөлейт аймақтарды алып жатыр. Жайылым көлемі мол бола тұрса да, шығымдылығы мен өнімінің төмендігі және жылма-жыл өзгеруі мал шаруашылығын тұрақты дамытуда көп қиындықтар туғызады. Оның үстіне шөл аймақтың топырақ құрамы мен құнарының нашарлығы, тұздылығы құмақ және құмшауытты алқаптардың басым екендігі, күшті желдің жиі соғатыны және ауа райының құрғақшылығы көп жағдайда ескерілмей оларды жүйесіз пайдалану етек алды, сақтау мен пайдалану арасындағы теңестірілген қатынас сақталмады, нәтижесінде жайылымдардың өнімділігі азайып, тоза бастады. Соңғы мәліметтер бойынша Түркістан облысы бойынша тозған жерлердің көлемі 3 миллион, Қызылорда облысында 2,9 миллион гектарға жеткен.

Табиғи жайылымдарды мал азығы ретінде пайдаланылатын өнімдердің 3/2 бөлігін құрайды. Алайда табиғи жайылым сапасына салғырт қараудан оның азықтық сапасы төмендеп кеткен. Бұл кемшілікті уақытылы суғару және жайылымды қайта өңдеу арқылы жоюға болады. Дегенмен, жайылымдарды игеру барысында бұл ерекшеліктер ескерілмей, оларды тиімсіз және жүйесіз пайдалану етек алды, сақтау мен пайдалану арасындағы теңестірілген қатынас сақталмады, соның салдарынан онсызда экологиясы күрделі шөл аймақтардағы жайылымдар тозып, өсімдік байлығы сирей бастады. Мұның бәрі мал шаруашылығының дамуына кері әсер етіп,

ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің тұрмыс-тіршілігінің төмендеуіне, қоршаған ортаның экологиялық дағдарысқа ұшырауына әкеліп соқтырды.

Ғылыми зерттеу жұмыстарының жетістіктері шөл экологиясының жағдайын жақсартудың және жайылым өнімділігін көтерудің тиімді шараларының маңыздысы екпе жайылымдар жасау екенін дәлелденді. Бұл істі іске асыру негізінен табиғи өсімдіктерді жерсіндіру, яғни интродукциялау арқылы жүргізіледі.

Ғылыми зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты шөл және шөлейт аймағында қуаңшылыққа төзімді мал азықтық дақылдардың тектік қорын, оларды жерсіндірудің ғылыми негіздерін анықтау және мал азығы үшін оңды түрлерін іріктеу.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттерді орындау керек:

- құрғақшылыққа төзімді мал азықтық өсімдік түрлерінің экологиялық-биологиялық ерекшеліктерін зерттеп талдау;

- изен өсімдігінің табиғи жағдайдағы морфологиялық және биоэкологиялық ерекшеліктерін зерттеу;

Мал азықтық өсімдіктердің биологиялық және экологиялық қасиеттері тәжірибе жүзінде зерттеліп, өсіп-даму ерекшеліктері анықталды. Алынған деректер осы бағыттағы ғылыми ізденістерді толықтыра түсуінің практикалық маңызы бар.

Изен өсімдігінің ботаникалық - географиялық аймақтарға таралуына және өсу ортасына байланысты жерсінуге бейімделгіштік қасиетінің біркелкі емес екендігі белгілі болды.

Оңтүстік аймақ шөлінің табиғи жағдайының ерекшеліктері ескеріле отырып мал азықтық өсімдіктерді жерсіндірудің ғылыми негіздерін жетілдіру зерттеудің теориялық құндылығы деп есептейміз.

Зерттеулер нәтижесінде анықталған жерсіндірудің жалпы және жеке заңдылықтарын пайдалану, келешекте мал азықтық өсімдіктерді ғылыми негізде өндіріске енгізудің нәтижелі болуына, сөйтіп табиғи жайылымдардың биологиялық алуан түрлерін көбейтуге және топырақ және жем шөп құнарлылығын жақсартуға мүмкіндік береді.

Қазақстанның оңтүстігінің шөл және шөлейт аймағында мал азықтық өсімдіктерінің 200-ден астам түрлері мен үлгілерінің тектік қоры құрылды. Зерттелген өсімдіктер бұта және ағаш тектес 36 түрі мен үлгілері іріктелініп алынды. Олардың ішінде шытыршық, таспа, изен, теріскен, күйреуік, шоған, жүзгін және кара сексеуілдің төзімді үлгілері негіз болды.

Шөл және шөлейт аймақта өсетін мал азықтық өсімдіктерінің биологиялық-экологиялық қасиеттерінің қалыптасуы бүгінгі және өткен экологиялық жағдайлармен байланыстылығы, олардың түрлі флоралық аудандардан алынған түрлердің Қазақстанның оңтүстік шөлді аймағында өсіп-даму ерекшеліктері, зерттеу жұмысының экологиялық және экономикалық тиімділігі анықталды.

Біз өз жұмысымызда шөл және шөлейт аймақтарында кеңінен таралған изен тұқымдас құнарлылығы жағынан жоғары өсімдіктерді жерсіндіруді қарастырамыз.

Жайылымдық мал шаруашылығының қарқынды дамуы жемшөпке деген қажеттілікті тудырды. Осыған байланысты бұл мәселені шешу үшін шөл аймақтық жемшөп шаруашылығы дами бастады. Оның жеке сала болып қалыптасуына ботаника, өсімдік тану, егіншілік, т.б. ілімдер негіз болды. Әсіресе ботаниканың басты бағыттарының бірі жерсіндіру (интродукция) ілімінің орны ерекше. Себебі шөл аймақта жайылым шұрайлығын арттыру, екпе жайылымдар жасау бірінші кезекте табиғи өсімдік байлығын пайдалану арқылы жүргізіледі.

Өсімдікті жерсіндіру деп адам баласының бір мақсатпен белгілі табиғи-тарихи кеңістікте бұрын кездеспеген өсімдік түрін өсіру немесе жергілікті табиғи жағдайдан екпе өсімдікке айналдыру үшін бағытталған

Қазақстандағы көптеген мал азығындық дақылдардың кең таралуына жерсіндіру ілімінің алар орнын айта келіп, жабайы өсімдіктер байлығын зерттеу жұмыстары жемшөп қорын молайтуға және жайылымды түпкілікті жақсарту мақсатына пайдалануға болатын экологиялық төзімді, жоғары өнімді бағалы түрлер мен үлгілерді іріктеп, оларды екпе дақылға айналдыру, көбейту және шаруашылыққа кеңінен енгізу бағытында жүргізілуі тиіс деп атап көрсетті. [1]

Жерсіндірілген өсімдіктердің үлгілерін одан әрі көбейтумен қатар, жаңа мал азықтық өсімдіктерді енгізу мәселелері көтерілді. Бұл туралы З.Ш.Шамсутдинов және басқалар шөл және шөлейт аймақтың өсімдік байлығын жете тексеріп, пайдалы түрлерін анықтап екпе дақылға айналдыру қажет екендігін атап көрсетті.

Екпе жайылым түрлерін көбейту мақсатында өсімдіктерді іріктеу жұмысын жалғастыру және жаңа жерлерде белгілі мал азықтық өсімдіктерді өсіру болды. [2]

Қазақстанның шөл аймағында академик С.Әбдіраимовтың жетекшілігімен жүргізілген алғашқы зерттеулер нәтижесі Мойынқұмда өсетін құмдақты изенді, сұр теріскен мен қара сексеуілді өсіруге толық мүмкіндік бар екенін дәлелдеді. Соңғы өсімдіктің табиғи жайылымның шығымдылығын көтеруде маңызды орын алатынын Қызылорда облысында жүргізілген көп жылдық жұмыстар да көрсетті. [3]

Жерсіндіру жұмысының жемісті болуының басты шарты ол өсімдіктің жаңа ортаға бейімделу мүмкіншілігінде. Өсімдікті басқа бір жерде өсіру, оның ерекшеліктерінің сол жердің жағдайына сәйкес келуі туралы пікірлер, жерсіндіруге бағытталған алғашқы жұмыстардан бастап-ақ орын алған. [4]

Еліміздің түрлі топырақ-климат жағдайында табиғи өсімдік қорын тиімді пайдалану, көбейту мен сақтау және оларды жерсіндірудің тәсілдерін анықтау мәселелері ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет етеді. [5]

Осыған байланысты біз Қазақстанның оңтүстік шөлі аймағында мал азықтық өсімдіктердің түрлі тіршілік нұсқаларын зерттей отырып оларды жерсіндірудің ғылыми негіздерін анықтауды мақсат етіп қойдық.

Еліміздің оңтүстік шөлді аймағында бағалы мал азықтық өсімдік үлгілерін көптеп жинау, тектік қорын жасау және тұрақты зерттеу жұмыстары өткен ғасырдың 70-жылдардың басында жүргізіле бастады. Бірінші кезекте изен өсімдігіне баса назар аударылды.

Айта кету керек, сұр – *Koshia prostrata* subsp. *grisea*, жасылдау – *Koshia prostrata* subsp. *Prostrata* (subsp. *viresens*). -*K. tianshanica* Pavl. изен түрлері жерсіндіру заңдылықтарын анықтауда өте қолайлы зерзат болып есептелінеді. Ол түрлі экологиялық-географиялық аймақтарда тараған және түр болып тарихи қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері бар. Осыған байланысты изеннің морфо-биологиялық қасиеттерінің сан-алуан екендігін, оның жерсіну мүмкіншілігінің біркелкі болмайтындығын біздің алғаш рет 5 нұсқамен жүргізген зерттеу нәтижелері көрсетті.

Бұл нұсқаларды бір экологиялық ортада салыстырмалы түрде сынауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, зерттеу жылдарының ауа райы тым қарама - қайшы болғандықтан изеннің қолайсыз ауа райы құбылыстарына төзімділігі анықталды.

Зерттеу жүргізген жылдар кезінде изен тұқымдарының бірде – бір рет өскін бермеген жылы болған жоқ. Ал, шыққан өскіндердің өсіп – дамуы және сақталуы көктемнің екінші жартысы мен жаз кезінде қалыптасқан ауа райына, сондай-ақ изен

үлгілерінің экологиялық - биологиялық ерекшеліктеріне байланысты екендігі анықталды. Изен тұқымы, көп жылдық байқаулар көрсеткендей наурыз айында өне бастайды. Кей жылдары одан да ерте өнуі мүмкін.

Ауа райы бір қалыпты жылы өскіндердің сиреуі баяу және төмен, құрғақшылық ерте түскен жылдары керісінше, қатты сирейді.

Ауа райының түрлі қалыптасуы жалғыз өсімдіктердің жиілігіне ғана емес, олардың өсіп-дамуына да әсер етеді.

1-кесте. Ауа райы қолайлы жылы изен үлгілерінің тіршілігінің бірінші жылында сақталуы (2013-2015ж.ж.), орташа дана/кума метр

Флоралық аудан	Айлар				
	наурыз	сәуір	мамыр	маусым	қыркүйек
Арал-Каспий	-	4	4	3,4	3,4
Қызылқұм	3,0	2,6	2,2	2,0	2,0

Ауа райының түрлі қалыптасуы жалғыз өсімдіктердің жиілігіне ғана емес, олардың өсіп-дамуына да әсер етеді.

Біздің бақылаулар көрсеткендей, 2013, 2014, 2015 жылдары изен үлгілерінің жас өсімдіктері сабақтану кезеңінде қалса, 2013, 2014 жылдары бірінші жылдың өзінде жақсы өсіп-дамып ұрық байлады. Үлгілердің өсіп-даму кезеңдерінің мезгілі және вегетациялық дәуірінің ұзақтығы олардың табиғи шыққан жеріне байланысты өзгеретіні анықталды.

Изен үлгілерінің тұқым пісу мерзімі гүлдеу мезгіліне сәйкес бірінде ертелеу, бірінде кештеу келеді. Ерте гүлдеген үлгілердің тұқымы қыркүйек айының соңында піседі. Олардың вегетациялық дәуірінің ұзақтығы 180-195 күнге тең. Дегенмен үлгілердің басым бөлігінің тұқымының пісу қазан айының бірінші онкүндігіне тура келеді және үлгілердің табиғи өсетін жеріндегі пісу мерзімімен сәйкес десек болады. Бұлардың вегетациялық дәуірінің ұзақтығы

Байқаулар нәтижесі изен үлгілерінің өсу мүмкіншіліктері жоғары екенін және өздеріне тән өсу ерекшеліктері бар екенін көрсетті.

1-сурет. Изен үлгілерінің егілген көшетжайы

Мал жайылымы мақсатына арналған жерлердің изен өсімдіктері өте бағалы. Себебі бұлардың жапырақтары пішен құрамында салыстырмалы түрде алғанда молдау келеді. Бұл үлгілердің пішен құрылымының 43,2-44,1% жапырақ пен шанақ

құрайды. Мұндай жағдай ауа райы өте қолайлы болған 2014 жылы да байқалды (1-сурет).

2015 жылы егілген көшетжайында Арал-Каспий флоралық ауданының Атырау облысы Мақат ауданының сортаң жерінде өсетін, Ақтөбе облысы Шалқар ауданының құмды жерінде тараған, Қызылқұм флоралық ауданының Түркістан облысы Әлімтау жоталарында кездесетін үлгілері тіршілігінің соңғы жылдарына дейін сабақтануы жоғары деңгейде болды және салмақтары төмендемеді.

Арал-Каспий флоралық ауданының Атырау облысынан алынған үлгісінің шығымдылығы гектарына пішен түрінде 1,5-6,9 центнер арасында ауытқыды. Ең жоғары өнім гектарына пішен түрінде 7,1-38,0 ц.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Төреханов А.Ә. Қазақстанның табиғи мал азығына арналған жерлері: проблемалары мен шешімдері //Жаршы. –Алматы, 2005. -№3. –Б.52-54.
2. Шамсутдинов Н.З., Шамсутдинов З.Ш. Биогенетические методы и принципы экологической реставрации деградированных пастбищных экосистем на основе интродукции ксерофитов.//Эколого-популяционный анализ кормовых растений естественной флоры, интродукции и использования. – Сыктывкар, 1999. – С.248-250.
3. Абдраимов С.А., Сейткаримов А. Обогащение пастбищ новыми видами кормовых растений //Вестник с.-х. Науки Казахстана. – Алматы, 1995. -№11. – С.90-96.
4. Абдраимов С.А., Сейткаримов А., Ибрагимов Т.С Оңтүстік Қазақстан шөл жайылымдарын пайдалану және жақсарту. –Алматы: Бастау, 2004. -24 б.
5. Ескараев Н. Қызылқұм алқабында құмды бекіту мен жайылымды қорғау жұмыстары //Каракулеводство, верблюдоводство и аридное кормо-производство. – Алматы, 2003. –С.249-251.

ӘӨЖ 61 612

ВЕТУЛАСЕАЕ ТҰҚЫМДАСЫНА ЖАТАТЫН ВЕТУЛА АҒАШЫНЫҢ ДӘРІЛІК ҚАСИЕТІ, АНТРОПОГЕНДІК ФАКТОРҒА ӘСЕРІ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Шорабаева Н.Д., Мағауияқызы В.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада заманауи фармацевтикалық дәрілік препараттарды алу және өсімдік түрлерінен алынатын шикізаттардың халыққа тиімділігі, пайдасы медицинада кеңінен қолданылады. Емдік қасиеті әр түрлі химиялық қосылыстардан стероид, алкалоид пен гликазоид витаминдерінің эфир майлар және тұтқыр заттардан тұрады. Соның ішінде *Betula* ағашының медицина саласында кеңінен пайдаланып және шипалы өсімдік ретінде қолданамыз. *Betulaceae* тұқымдасына жататын *Betula* ағашының дәрілік қасиеті, антропогендік факторға әсері, халық медицинасында зерттеу және тірі табиғат бақылауында зерттелінген.

Кілтті сөздер: антропогендік фактор, өсімдіктердің вегетативті мүшелері, өсімдіктердің генеративті мүшелері.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность сырья получаемого из современных фармацевтических лекарственных препаратов и растительных видов, которые широко используется в медицине. Лечебные свойства состоят из различных химических соединений стероидов, алкалоидов и гликазоидных витаминов. В том числе, дерево *Betula* широко используется в медицине и используется в качестве целебного растения. Дерево *Betula* принадлежащее к семейству *Betulaceae* изучено по лечебным свойствам в народной медицине.

Ключевые слова: антропогенный фактор, вегетативные органы растений, генеративные органы растений.

Annotation. The article discusses the effectiveness of raw materials obtained from modern pharmaceutical drugs and plant species that are widely used in medicine. Medicinal properties consist of various chemical compounds of steroids, alkaloids and glycazoid vitamins. In particular, the *Betula* tree is widely used in medicine and is used as a healing plant. The *Betula* tree belonging to the *Betulaceae* family has been studied for its medicinal properties in folk medicine.

Keywords: anthropogenic factor, vegetative organs of plants, generative organs of plants.

Қазақстанның ең байтақ территориясында жергілікті халыққа тиімді өсімдіктердің әр түрлі атауымен табуымызға болады. Олар 6000-нан астам өсімдіктердің 500-дей түрі дәрілік өсімдіктерге жатады. Өсімдіктердің атаулары қазақ тілінде түсінікті болу, халыққа ортақ атауларын табу үшін ғалымдарымыздың зерттеулері бойынша облыстық, аймақтық, жергілікті ортада халыққа пайдасы бар. Халыққа пайдасы бар дәрілік өсімдіктерді қасиеттеріне, фармакологтардың тұжырымы бойынша пайдалану.

Дәрілік өсімдіктерден алынатын шикізат барлық өсімдіктердің мүшелерін қамтиды. Ол өсімдіктерден шөптен жасалған медицинада кеңінен қолданылатын және қабынуды алдын ала отырып пайдаланады. Бұлардың емдік қасиеті әр түрлі химиялық қосылыстардан тұрады. Олар стероид, алкалоид пен гликазоидтардың витаминдерінің эфир майлары, тұтқыр заттардан тұрады. Сонымен қатар әр түрлі табиғи өсімдіктерден дәрілік қасиетіне байланысты ұнтақ түрінде, кептірілген шай түрінде және тұнба түрінде қолданылады.

Медицинаға қажетті дәрілерді дайындау үшін жер бетінде өсетін мыңдаған дәрілік өсімдіктерді алуға болады. Солардың ішінде халықтың пайдасына қажетті көп ауру түрлеріне емі мол. Мысалға алатын болсақ антропогендік жағдайды жақсарту табиғи, дәрілік шөптесін өсімдіктерге тән. Қоғамда өндіріс орындарында көп кездесетін жүрек талма ауруларын емдейтін дәрі-дәрмектер 78%, ас қорыту жүйесіндегі ішек-қарын, бауыр қабынуына қарсы дәрілерінің 75 %, тыныс алу жүйесіндегі 80% дейін, қан айналым жүйесіне қарсы 65% тек өсімдіктерден алынады. Қайың ағашы медицина саласында кеңінен пайдаланып және шипалы өсімдік ретінде қолданамыз [1].

Қазақстан территориясында қайың ағаштарының түрлері ең көп тараған өсімдіктің бірі. Осыған байланысты дәрілік қасиеті бар, көбіне ағаш құрайтын, ақ түсті, қатпарлы қабықты, ұсақ жапырақты, суыққа өте төзімді ағаштар. Зерттеу жұмыстарына сүйене отырып қайың туысының 12 түрі, соның ішінде 3 түрі Қазақстанда өсіріледі. Биологиялық сипаттама бере отырып иілгіш, майда жапырақты және түкті қайың.

Осы тұқымдасына жататын қайың ағашының Қазақстанда 14 түрі жабайы өседі. Бұлардың ішінде «Қызыл қайың», «Талас қайыңы» азайып кетуіне байланысты Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген. Иілгіш қайыңның бұтақтары төмен қарай майыса біткен, жапырақтары ромбы тәрізді. Діңінің қабығы ақ түсті, жас қайыңдарда жылтыр, тегіс, нәзік, тез сылынғыш болады. Бүршіктерінің сырты жабысқақ шырышты болады.

Дәрілік қасиетіне байланысты Ақ қайыңды аламыз. Оның биіктігі 20 метрге дейін жететін ағаш, діңгегінің қабығы ақ, жас бұтақтарының қабығы қызғылт-қоңыр түсті болып келеді. Олардың жапырақтары жұмыртқа тәрізді. Ұзындығы 4-8см, көлденеңінен 2,5-5см. Жапырақ сағақтары түкті. Жемісті сырғалары цилиндр тәрізді, ұзындығы 2,5-3см, ал көлденеңі 10мм. Дәрілік құрамына байланысты жапырағында аскорбин қышқылы 150-300мг/% . Олар сәуір, мамыр айларында гүлдейді[2].

Қайың ағашының көптеген түрлерін медицинада арнайы емдік шаралар жасау үшін қолданылады. Олар Betulaceae тұқымдасына жататын құймақ қайыңы (*Betula alba*) және семсерлесу (*Betula pendula*) түрлері медицинада және халық медицинасында емдік қасиетіне байланысты қолданады. Оларды қолдану үшін жапырақты тамырлардың бұрыштарында шашты өсіп, ылғал топырақта өсетіндігімен ерекшеленеді.

Тәжірибе негізінде медициналық байқауда жапырақтары, бүршіктері, қабығы, ағаш және қайың шырындары қолданылады. Жапырақтарда С дәрумені (30 мг дейін), эфир майы (0,05 пайызға дейін), каротин, никотин қышқылы, гликозидтер, таниндер (5-9%) табылды; бүйректерде - эфир майы (6 пайызға дейін). таниндер мен шайырлар, глюкоза, С дәрумені, провитамин А; қабығында - ағашты саңырауқұлақ ауруларынан, гликозидтерден, таниндерден, эфир майларынан қорғайтын бетулин; шырындарда - қант (фруктоза, глюкоза), қышқыл, ақуыздар мен хош иісті заттар.

Бүгінгі таңда әр түрлі аураларды емдеуге қолданылатын дәрілік өсімдіктердің вегетативтік және генеративтік мүшелеріндегі биологиялық белсенді заттардың (ББЗ) химиялық құрамы және олардың емдік қасиеттері зерттелген. Бірақ өсімдіктердегі биологиялық белсенді заттардың синтезделуі, олардың емдік қасиеттері айрықша орын алады. Бұны біз вегетативтік мүшелерінің құрылымдық, диагностикалық, анатомиялық, онтоморфогенездік ерекшеліктеріне қарай арналған ғылыми зерттеулер барысында қаралған. Қазіргі таңда еліміздің дәрілік өсімдіктер шикізатына сұраныстың күн сайын артуына орай, олардың табиғи қорының күрт азаюына және мүлдем жойылуына жол бермеуіміз керек.

Дәрілік шикізат ғылымның жетістігіне сүйене отырып әр елдердегі дәрігерлердің әр түрлі аураларды емдеудегі ұсынылатын дәрілік препараттардың 60 пайызынан жоғары табиғи өсімдіктердің үлесінде.

Қайың ағашын медицинада қолданылу тәсілі және олардың бүршіктері мен жапырақтары туралы айта кететін болсақ, бүршіктерін қаңтар айынан бастап сәуірдің соңына дейін жинайды. Бұтақтарын кесіп алып сыпырғыға ұқсас етіп байлап, ашық жерлерде кептіреді. Содан соң бастырады және бүршіктерін жұлып алады. Ал жапырақтарын гүлдеу кезінде мамыр айында жинайды. *Betula* ағашының түрлерінде қотыр қайыңда чага деген паразит саңырауқұлақ өседі. Антропогендік қажеттілігіне байланысты қотыр қайың түрін тірі қайыңдардан жыл бойы емдік ретінде саңырауқұлақтың жеміс денесін балтамен шауып жинайды. Халық медицинасында қолданылуы тұз байлауға, ревматизмге қайың жапырағымен ванна

қабылданады. Сонымен қатар қайың жапырағы мен шырыны және тұнбасын атеросклерозда ішеді.

Талдау нәтижесінде қайың ағашының сипаттауы мынандай ретпен жүргізіледі. Оның химиялық құрамы қайың бүршігінде эфир майының 5%, жапырағында- бутил эфирі 150-300мг%, аскорбин қышқылы 2,8%, тері илеуге қолданылатын заттар 5-9%, тритерпенді спирттер, алкалоидтар, сапониндер 3,2%-ке дейін кездеседі. Барлық қайыңдардың қабығында ақ түсті органикалық пигменттік зат тритерпеноид бетулин болады. Қотыр қайыңның қабығында бұл заттың мөлшері 5%-дан асады [3].

Дәріні дайындау барысында қайың ағашының фармалогиялық құрамы жапырағынан шамалы түрде өт айдайтын және суыққа қарсы ем қабылдауға болады. Қайың жапырағы гельминттерге, трихома, лямблия және грибоққа қарсы қолданылады.

Ал медициналық қолданылуы қайың бүршігінің қайнатпасы зәр айдау, өт айдайтын сонымен қатар жүректен болған ісіктерді кетіреді. Бауыр ауруларына қолданылады. Қайың бүршігін тыныс алу мүшелеріндегі (ларенгит, бронхит, трахилта) емдік шарлары үшін қолданылады. Тері ауруларына қайың бүршігінің қайнатпаларын қолдануға болады. Көптеген сықпа майларды қайыңнан алады. Кейінгі жылдары ғалымдар қайың жапырағының ауру туғызатын микроорганизмдерді өлтіретін қасиетіне назар аударуда. Мұндай қасиет мойыл, жөке сияқты өсімдіктерде де болады. Қайың мен терек жапырағының бетіне салынған микробтар 3 сағат ішінде өлетіні анық болған [4].

Қайың жапырақтары ревматизм мен радикулитке ем бірден-бір дауа. Тек жапырақтарды жасыл күйінде пайдалану керек. Жасыл жапырақты ауырып жатқан жеріңізге басасыз да, бір сағаттан аса уақыт ұстап тұрасыз. Тағы да айта кетерлік жайт, бұл шипаны жасау үшін мамыр айы мен маусымдағы жапырақтарды пайдалану керек. Жаз ортасында жапырақтар өздерінің емдік қасиетін жоғалта бастайды. Сонымен қатар, қайың жапырақтарынан жасалған тұнбамен шаш жууға да болады. Ол шаштың ұзын болып өсуіне және қайызғақтан құтылуға көмектеседі. Қайың жапырағынан жасалған сыпырғылар адам денсаулығына айтарлықтай пайдалы. Жапырақ тұнбасын және қайың бүршігін ұзақ қолдану бүйректі тітіркендіру аруына әкеледі. Қайыңның құрғақ буланған жапырақтан компресс жасауға қолдануға пайдалы.

Betulaceae тұқымдасына жататын *Betula* ағашының дәрілік қасиеті, антропогендік факторға әсерін халық медицинасында зерттеудің негізгі формасы осы заманғы медицина жазбаша мәліметтерге, тірі табиғат пен қоршаған орта бақылауларына, ғылыми зерттеулерге сүйенді. Бұл жерде антропоген бірінші орында, екінші орында табиғи құбылыстар мен жергілікті аймақтардағы қазіргі заманғы ғылыми ұжымдық медицина ролі зор.

Дәрілік өсімдіктермен әуестену, біріншіден, денсаулығыңызды сақтауға көмектеседі, екіншіден, отбасыңыздың қаражатын үнемдейсіз, үшіншіден, табиғат байлығын қорғауға өз үлесіңізді қосасыз. Қазіргі уақытта өз өлкемізде өсетін өсімдіктерді мезгілінде жинап, кептіріп, шөп қайнатпаларын дайындасақ жанға шипа, дертке дауа болары сөзсіз. Сондықтан дәрілік өсімдіктерді халық игілігіне жарату, оның қасиеттері жайлы біліп отыру қажет.

Қазақстандағы дәрілік өсімдіктердің таралуына байланысты халық медицинасында антропогендік факторларды ескере отырып салауатты өмір сүру,

ұйымдастыру және табиғаттың дайын байлығын таза табиғи денсаулық екендігін айқындауға болады.

Антропогендік әсер және қоршаған орта адамзаттың өмір сүру кепілі. Дәрілік өсімдіктер ландшафтысы табиғи байлық. Қазақстандағы дәрілік өсімдіктерді барынша қолдануға және жойылып кетуіне, оларды қорғауға насихаттауымыз керек. Бұл мәселе ХХ ғасырдың басында ақпараттық технологиялардың даму салдарынан өзгерістер орын алуда.

Антропогендік ландшафттың өзгеруіне глобалды экологиялық проблеманың болмауына адамзаттың іс әрекеті маңызды.

Дәрілік өсімдіктерді халық медицинасында жеке дара зерттеу, қорларын анықтау біздің басты міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.М.Қожабеков. «Дәрілік өсімдіктер» Алматы, «Қазақстан», 2003 ж.172бет
- 2.Данебеков А.Е. «Гүлді өсімдіктер систематикасын оқу негіздері» Тараз, ТарМУ баспасы,2002
4. Мухитдинов Н.М., Мамурова А.Т. «Дәрілік өсімдіктер» Алматы, 2013.-390б
- 3.Тыныбеков Б. «Дәрілік өсімдіктер» Алматы, «Қазақ университеті», 2019.-155б.

ӘОЖ 541.113

ПАРАФИНДІ ЖӘНЕ ПАРАФИНІ КӨП МҰНАЙ ҚАЛДЫҚТАРЫН ЦЕОЛИТТЕР ҚАТЫСЫНДА КРЕКИНГІЛЕУ АРҚЫЛЫ α -ОЛЕФИНДЕР АЛУ

Атакожаева А.А. - аға оқытушы, Омарова Д.С. - аға оқытушы
«Жаратылыстану мамандықтар» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Катализаторлар физика - химиялық әдістермен (ИК – спектроскопиялық зерттеу, рентгенфазалық анализ, электронды микроскопиялық зерттеулер, көміртек оксидінің төменгі температурадағы адсорбциясының ИҚС әдісі) зерттелді, катализатордың меншікті беттік ауданы мен кеуектілігін анықталды.Крекинг өнімдерінің анализі (олефиндерді анықтаудың сандық анализі, газды қоспа құрамындағы олефиндер мөлшерін анықтау, анализдің хроматографиялық әдісі) жүргізілді.

Кілтсөздер: Катализатор,анализ, цеолит, электронды микроскопиялық,крекинг

Аннотация. Катализаторы изучались физико - химическими методами (ИК-спектроскопическое исследование, рентгенофазный анализ, электронно-микроскопические исследования, метод АЗС адсорбции оксида углерода при низких температурах), определялись удельная площадь поверхности и пористость катализатора.Проведен анализ продуктов крекинга (количественный анализ определения олефинов, определение количества олефинов в газовой смеси, хроматографический метод анализа).

Ключевые слова: Катализатор,анализ, цеолит, электронно

микроскопический, крекинг

Annotation. The catalysts were studied by physico-chemical methods (IR spectroscopic examination, X-ray phase analysis, electron microscopic studies, the method of gas station adsorption of carbon monoxide at low temperatures), the specific surface area and porosity of the catalyst were determined. Analysis of cracking products (quantitative analysis of determination of olefins, determination of the amount of olefins in the gas mixture, chromatographic method of analysis) is carried out.

Keywords: Catalyst, analysis, zeolite, electron microscopic, cracking

Табиғи цеолиттерді мұнай химиялық өндірістің әр түрлі салаларында кеңінен пайдалану көп жағдайда оларды химиялық модифицирлеу мүмкіндіктерімен анықталады. Бұл оның катиондық құрамын шектеусіз өзгертуге, декатиондау мен dealюминдендіруге және беткі қабаттың химиялық табиғаты мен құрылымдық өзгерісіне тікелей байланысты болады [1].

Сондықтан көмірсутектерді, оның ішінде мұнай шикізаттарының ауыр қалдықтарын: вакуумды газойльді, парафин және парафин мұнай өнімдерін Шанқанай кен орнының табиғи цеолитінен жасалған катализатор қатысында крекингілеу арқылы α -олефиндер алу мүмкіндігін зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Бұл жұмыстың мақсаты парафиндерді, вакуумды газойльді крекингілеу арқылы α -олефиндер алу үшін оның белсенді және талғамды катализаторларын Шанқанай кен орнының табиғи цеолиті негізінде жасау.

Крекингке балқу температурасы $52,7^{\circ}\text{C}$ болатын, құрамы $\text{C}_{20}\text{-C}_{40}$ н-алкандардың қоспасынан тұратын техникалық қатты парафиндер қолданылды.

Катализатор дайындау үшін Шанқанай кен орнының табиғи цеолиті алынды. Минералдық формасы – клиноптилолит, оның үлесі әдетте 55-84 % аралығында, қызыл қоңыр түсті, қаттылығы Мооса шкаласы бойынша 4,5 ілеспе минералдар 3-6 %; доломит 0,5-2 % .

Катион алмасқыш сыйымдылығы – 0,68-0,70; қанығу тығыздығы 1,17–1,32 г/см³; суға тұрақтылығы 99 %; жалпы кеуектілігі 25-28 % [2].

Цеолит алдымен дөңгелек диірменде ұнтақталып жуылды, кептірілгеннен кейін електен өткізілді. Катализатор дайындау үшін 1,6-2 мм фракциясы таңдап алынды.

Цеолитті модифицирлеуге әртүрлі концентрациялы тұз қышқылы ерітіндісі, этилен диаминтетра сірке қышқылы мен оның натрий тұзы, 10, 20% сульфосалицил қышқылы, 10, 20% лимон қышқылы және гетерополикқышқылдар: $\text{H}_3\text{PMo}_{12}\text{O}_{40}\cdot 10\text{H}_2\text{O}$ және $\text{H}_3\text{PW}_{12}\text{O}_{40}\cdot 12\text{H}_2\text{O}$ қолданылды.

Дайындалған катализаторлар физика - химиялық әдістермен (ИҚ – спектроскопиялық зерттеу, рентгенфазалық анализ, электронды микроскопиялық зерттеулер, көміртек оксидінің төменгі температурадағы адсорбциясының ИҚС әдісі) зерттелді, катализатордың меншікті беттік ауданы мен кеуектілігін анықталды [3].

Крекинг өнімдерінің анализі (олефиндерді анықтаудың сандық анализі, газды қоспа құрамындағы олефиндер мөлшерін анықтау, анализдің хроматографиялық әдісі) жүргізілді [4].

Кесте 1 – Тұз қышқылы концентрациясының Шанқанай табиғи цеолитінің оксидтік құрамына жасаған әсері. Қайнату температурасы 98°C

НСІ конц.	Кл құрамы, %						SiO ₂ / Al ₂ O ₃
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	
өңделме							
ген Кл	68,0	8,30	2,2	4,50	3,30	10,30	13,60
0,50	69,00	8,20	1,60	2,80	2,30	6,50	14,30
1,00	65,00	7,40	1,50	1,60	2,10	5,60	15,70
1,50	73,00	6,30	1,80	0,80	1,20	6,10	19,05
1,75	79,00	5,20	1,80	0,70	1,10	2,70	23,75
2,00	79,00	5,80	1,60	0,60	1,00	1,80	22,58
3,00	81,00	5,40	1,50	0,65	0,80	0,95	24,60
5,00	80,00	5,10	1,00	0,60	0,90	0,55	27,00

1- кесте мәліметтері тұз қышқылы концентрациясын 0,5 тен 1,0 н дейін өсіргенде, цеолиттің силикаттық модулі үлкен өзгеріске түспейтіндігін көрсетеді. Егер бастапқы цеолиттің силикаттық модулі 13,50 болса, 1,0 н НСІ-мен өңдеу кезінде ол 15,7-ке дейін ғана өседі. Сондай-ақ, осы кезде цеолит бетінен Na, Ca, Mg, Fe оксидтері азайады. Тұз қышқылының концентрациясы алдымен 1,5 н, содан соң 1,75 н өскенде SiO₂/Al₂O₃ секірмелі түрде сәйкесінше 19,1 ден 23,8 дейін өзгереді. Бұл кезде цеолиттің кристалдық қаңқасы ыдырап жойылғаны байқалады, цеолит кристалының құрамындағы алюминий ерітінді түрге ауысады. Осы цеолит кристалдық қаңқасы ыдырай бастағанда силикаттық модуль өседі. Цеолиттің құрамындағы сілтілік, сілтілік-жер металдары оксидтерінің азаюы қарқынды жүреді, кристалл қаңқасындағы алюминийдің едәуір бөлігі ерітіндіге ауысады.

Темір оксидінің шамасы қышқыл концентациясының өсуіне қарай 10,2 ден 2,7 %-ға дейін төмендейді.

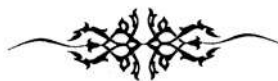
Тұз қышқылы концентрациясын біртіндеп 2,0; 3,0 н дейін көтеру цеолит құрамына көп өзгеріс келтірмейді. Силикатты модуль шамасы тұрақты (≈24) мәнге ие. SiO₂/Al₂O₃ қатынасы тек НСІ концентрациясын 5,0 н дейін өсіргенде ғана 27,0-ге көтеріледі. Клиноптилолиттегі темір оксидінің толық жойылуы да (0,55% дейін) осы 5,0 н НСІ өңдегенде байқалады. Қышқылдың нормальдылығы жоғарылаған сайын үлгілердің терең деалюминденуі жүреді, алюминий оксидінің мөлшері 8,4-тен 5,0 %-ға төмендейді. Ал, кремний оксидінің мөлшері 65-тен 81%-ға артады. 1-кестеде келтірілген нәтижелер модифицирлеуші қышқылдың концентрациясы <1,5 н болғанда клиноптилолиттің алмасу катиондары төмендейді, ал қышқыл концентрациясын одан ары жоғарылату ерітіндіге цеолиттің кристалындағы алюминийдің шығуын жеделдетеді. Кестеден тұз қышқылының ең тиімді концентрациясы 1,5 - 2,0 н аралығында екендігі байқалады. Тұз қышқылының бұл концентрацияларында Шанқанай клиноптилолитінде декатиондану мен де алюминденуінің қарқынды жүруіне қарамастан, клиноптилолит құрылымының кристалдық қаңқасы да бұзылмай сақталады.[5].

Сонымен, бұл жұмыста Шанқанай кен орнының табиғи цеолиті бетін модифицирлеуді жүйелі зерттеу нәтижесінде вакуумды газойльді, парафинді крекингілеу арқылы олефиндер алуды қамтамасыз ететін катализаторлар сериясын жасау мүмкін болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Керімқұлов. Қ.Ж. Жалпы химиялық технология. Оқулық. Астана. фолиант. 2015ж. 376-бет

2. Ниязбаева. А. Қызықты химия тәжірибелері. Учебное пособие Алматы. Қазақ университеті. 2017ж. 88-бет
3. Елешев. Р.Е Балгабаев Ә.М, Сапаров А., Туктугулов. Е. Агрохимия және тыңайтқыш қолдану. Оқулық. Алматы. Альманах 2020ж. -360-бет
4. Джумадуллаева С., Баешов. А, Жарменов. А, Мамырбекова. А. Практикум по химии окружающей среды. Оқулық. Алматы. Кітап-2000ж 198-ст
5. Қоршаған орта объектілерін талдаудағы химиялық және аспаптық әдістер: оқу құралы – Қаз ҰУ 2018 ж. 156 бет

ӘОЖ 94(574)

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ТУРАЛЫ

**Динбаева Назгуль Сарсенхановна,
Шерхан Мұртаза Халықаралық Тараз инновациялық институтының
магистранты**

Андатпа. Мақалада қазақ мемлекеттілігінің негізін қалаған, әрі этникалық процесіне барынша ықпал еткен ру- тайпалардың тарихы, қазақ мемлекеттілігі жайлы қарастырылады.

Кілтті сөздер: Қазақ хандығы, түркі әлемі, этнос, руханият.

Аннотация. В статье рассматривается история племен, заложивших основы казахской государственности и оказавших наибольшее влияние на этнический процесс, а также на казахскую государственность.

Ключевые слова: Казахское ханство, тюркский мир, этнос, духовность.

Annotation. The article discusses the history of the tribes that laid the foundations of the Kazakh statehood and had the greatest influence on the ethnic process, as well as on the Kazakh statehood.

Key words: Kazakh Khanate, Turkic world, ethnos, spirituality.

Қазіргі Қазақстан 32 жылдан бері қайта бой көтеріп тәуелсіз мемлекет статусында өмір сүріп келе жатыр. Отан тарихымызды зерттейтін тарихшы ғалымдар қазақ елінің өркениеті қайта жаңғырды деп есептейді, өйткені ол XV ғасырда қалыптасып, XIX ғасырдың басына дейін, Қазақ елі Ресей бодандығына өтуіне дейін өмір сүрді.

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, шығыстанушы – арабтанушы Болат Көмеков дәл солай емес, дәл солай екенін алға тарта отырып, мұсылман ортасының араб, парсы, түркі деректеріне жүгінеді.

XV ғасырда, деректерге сүйенсек, Дунай сағасынан Сырдарияның төменгі ағысы мен Балқаш көліне дейін созылып жатқан Ұлы Дала – Дешті – Қыпшақтың ұлан-ғайыр жерінде тұңғыш Қазақ хандығы дүниеге келген. оның іргетасы біздің дәуірімізге дейін бірнеше ғасырлар бұрын қаланған шығыс аймағы[1].

Қазақ хандығының тарихы бір күнде пайда болған жоқ, оның түп-төркіні ғасырлар қойнауына, сақтар қоғамына барып тіреледі. Сақтар мемлекеті шамамен

біздің эрамызға дейінгі VI-V ғасырларда қалыптасты. Алматы маңынан табылған алтын жауынгер дәл сол дәуірде өмір сүрген.

Археологтардың тұжырымдарына сүйене отырып, бұл ежелгі қоғамда мемлекеттіліктің ең маңызды атрибуттары болды: жоғарғы билік, мүліктік теңсіздік, әкімшілік, экономикалық және дипломатиялық тәжірибенің қажеттіліктеріне қажетті әлеуметтік саралану және жазу.

Біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырда сақтардың мұрагерлері өз мемлекеттерін құрды: қазіргі Жетісу аумағындағы үйсіндер, Сырдария алабындағы қаңлылар және олармен туысқан қыпшақ этносы саяси үстемдікте болған. ғұндардың, Қазақстан аумағында.

Ежелгі қытай деректерінде жазылғандай, бұл саяси бірлестіктер біздің заманымыздың V ғасырына дейін өмір сүрген, VI ғасырда қазіргі Моңғолия мен Қазақстан территориясында тұңғыш Еуразия империясы Түрік қағанаты пайда болды. Түркі билеушілері – қағандар Маньчжуриядан Қара теңізге дейінгі ұлан-ғайыр жерлерді жаулап алды.

Түріктер мемлекеті орталығы Моңғолияда орналасқан Шығыс қағанат және орталығы қазіргі Жетісу аумағында орналасқан Батыс қағанат болып екіге бөлінді. Ұлық – қағандар, жоғарғы билеушілер Моңғолияда отырды, ал жерде Кичикағандар болды, бірақ VI ғасырдың 70-жылдарында Батыс қағанатының бірінші билеушісі Истеми-қағанның саяси ықпалы жеткенін араб тарихи жазбалары куәландырады. Қара теңіз далаларына. Византия императоры Гераклий 628 жылы саяси гегемонияны мойындап, Тон-Яғбу-қағанның басына өз тәжін кигізді.

VIII ғасырда орын алған Түрік қағанатының қирандыларында тұтас мемлекеттік құрылым қалыптасты. Батыста (Кавказ бен Батыс Каспийде) – Хазар қағанаты, Еділде – Бұлғарлар мемлекеті және Қазақстанның өзінде үш мемлекет пайда болды: оғыздар – Сырдарияда, қарлұқтар – Жетісуда және кимектер – Ертіс алабында. Шығыста Енисейде қырғыздар мемлекеті, Моңғолия жерінде Ұйғыр қағанаты пайда болды. Бұл мемлекеттердің барлығы көне түркі дәстүрлерінің саяси, әлеуметтік және мәдени дамуын жалғастырды.

Сол кезде Орталық Қазақстан мен Оңтүстік Орал жеріне қоныстанған қыпшақтар IX ғасырда Шығыс және Орталық Қазақстан территориясында құрылған Қимек қағанатына саяси тәуелді болды. Бұл XI ғасырдың басына дейін, қыпшақ хандары билікті қолына алып, өз мемлекеті – Қыпшақ хандығын құрғанға дейін жалғасты. Яғни, олар кимек мемлекетінің мұрагерлері болып шықты.

Соңғысының мүмкіндігінің арқасында күшейген қыпшақтар өз территориясын кеңейте бастады. Көп ұзамай олар оғыздарды Сырдария алабынан қуып шықты. Олар басып алған ұлан-ғайыр аумақ – Ертістен Каспий теңізіне дейін – шетел тарихнамасында Дешті – және – Қыпшақ (қыпшақтардың даласы) деп атала бастады[2].

Бұл этногеографиялық терминді алғаш рет XI ғасырдағы парсы ақыны Насыр мен Хұсрау айтқан. Осылайша қыпшақ дәуірі басталды.

Жеңімпаздар өздері жаулап алған оғыздардың әскери және экономикалық мүмкіндіктерін пайдаланып, өз жерлерін одан әрі кеңейту үшін батысқа қарай жылжиды. Ал XI ғасырдың 70-жылдары олар Қара теңіз даласында болды. Ертістен Қара теңізге дейінгі орасан зор жерлер Қыпшақ хандарының қолында болды. Оны жақсырақ басқару үшін Қыпшақ хандығы Шығыс-Қыпшақ және Батыс-Қыпшақ болып екіге бөлінді. Соңғысы біріншісіне бағынды: барлық Ұлық-хандар Шығыстан, яғни Қазақстан жерінен шыққан. Ал Батыста басқару текті, бірақ әулеттік емес

тайпалардың – бурчогли мен таксобалардың қолында болды. XII ғасырда қыпшақтар Дешті мен Қыпшақтың ең үлкен аумағын да алып жатқан ең көп халық болды.

Түркі әлемінің білгірі Махмұд әл Қашқари (1029-1101) өзінің әйгілі «Диван шалғындары тат-түрік» атты еңбегінде атап өткендей, Қыпшақ мемлекетінің шекарасында өмір сүрген әрбір адам бірте-бірте өздерін қыпшақ деп атай бастады. бұл тайпаға жатпайды.

Бұл жағдайды белгілі бір дәрежеде қазіргімен салыстыруға болады. Елімізден тыс жерде жүрген қандастарымыздың қай-қайсысы да ұлтын сұраса, ол өзін қазақтың дейді, ал қазақ қазақтан: «Сен кімсің?» деп сұраса, әркім өз жүзін Кіші, Орта, Үлкен деп атаса, онда бар. тайпаларға жататындығы туралы түсініктемелер. Дәл осындай жағдай XII ғасырда қыпшақ қауымына қатысты болған: оғыз, кимек, қарлұқ немесе кимек, сырттан өз руы туралы сұрағанда, ол қыпшақ деп жауап берген.

Олар моңғол шапқыншылығының салдары туралы айтқанда, қалаларды қирату (мұнсыз бірде-бір соғыс жасай алмайды), физикалық қырып-жою туралы емес (жақсы немесе жаман соғыс жоқ, қарсылық бар және бар. жойылу болып табылады), теріс салдары – моңғолдар қыпшақ халқының қалыптасуының соңғы кезеңін үзіп, қуатты Қыпшақ хандығының жойылуын тоқтатты[3].

XIII ғасырдың басында қыпшақтар сияқты халықтың қалыптасу кезеңі басталып, аяқталып жатқан еді, ол кенет моңғол шапқыншылығымен үзілді.

Моңғолдардың келуімен Алтын Орда – Ұлыс Жошы немесе Ұлыс Бату деген атпен белгілі Алтын Орда және көптеген деректерде Дешті мемлекеті – и-Қыпшақ, тіпті Қыпшақ хандығы, немесе Құман патшалығы құрылды. Неліктен? Иә, өйткені XIII ғасырдың екінші жартысында екі мәдениет пен дәстүр – моңғол мен қыпшақ арасындағы күресте қыпшақтар жеңіске жетті.

Соның нәтижесінде – Шыңғыс хан ұрпақтары – Шыңғыситтер – саяси билікке, ал қыпшақтар – рухани билікке қарай бастады.

XIII ғасырдың басында батысқа көшкен Шыңғыс хан өзін жеңетін күш болса, тек қыпшақтардың ғана екенін жақсы түсінді. Ол бұрын әскерімен қай жерде шабуыл жасаса да, оған билікті сақтап қалу оңай болды: моңғолдар өздерінің әскери әлеуеті бойынша кез келген отырықшы ауылшаруашылық мемлекетінен әлдеқайда асып түсті, бірақ қыпшақтар өздерімен бірдей болды - бұл жерде далалық өмір салты, дәстүрі мен мәдениеті әрекет етті.

Сондықтан олар дипломатияның, айлакерліктің және бір-біріне қарсы қоюдың арқасында ғана қыпшақтарды түпкілікті жеңе алды, әрине, әулеттік ел-борелді жою. Бұған дейін Шыңғыс хан татар тайпаларымен де айналысты – ешкім өзінің және ұрпақтарының билігіне таласпауы үшін, ол мемлекеттік басқаруды талап ете алатын әулеттік отбасымен айналысты.

Жоғарыда аталған себептерге байланысты XIII ғасырдың аяғына қарай тек моңғол әулет тармағы – Шыңғыстардың ғана емес, Дешті Қыпшақ аумағында болған барлық моңғолдардың да қыпшақтану және түріктану процесі басталды. Басқыншылар қыпшақ тілінде сөйлеп, жаулап алған халықтың салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін ұстанған. Шыңғыстардың билік құрылымы шежіре – шежіре аңыздарының сюжетіне де әсер етті. Саяси элитаға жақындауға тырысқан кейбір түркі құрылымдары шала жолдардың авторына айналды. Мысалы, түрік пен моңғолдың бір атаның баласы екендігі туралы. III ғасырдың аяғында пайда болған Ақ Орда мемлекеті моңғол дәуірінен кейінгі Қазақстан жеріндегі алғашқы мемлекеттік құрылым болды. Оның негізі қыпшақ құрылымы болды, тек билік

жергілікті халық арасында сіңісіп кеткен Шыңғыстарға тиесілі болды. Бұл жіп – XV ғасырда Қазақ хандығының құрылу кезеңіне жеткен Шыңғысидтер билігі XIX ғасырға дейін – қазақтар Ресейдің құрамында болғанға дейін жалғасты[4].

Бірақ қазақ халқының қалыптасуына Дешті Қыпшақ жерінде – Ертістен Қара теңіз даласына дейін – қарлұқтар, үйсіндер, адайлар мен наймандар жайлаған барлық тайпалар негіз болған соң, біз неліктен біз тек қана халық туралы ғана айтып отырмыз. қыпшақтар? Саяси билік текті қыпшақтардың қолында шоғырланды, олар сол кездегі қоғамның жетекші құрылымы болды.

Ал бұл өз кезегінде этникалық процестің дамуына әсер етті. Құдіретті қыпшақ дәстүрі мен мәдениеті даланың барлық басқа этностарының руханиятын бойына сіңірді. Сондықтан бұл аумақта қыпшақтармен бірге қоныстанған басқа тайпалар ондай болмаса да, бірте-бірте өздерін қыпшақ деп атай бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кадыржан Абуев. Истоки казахской государственности и её символы. Акмолинская правда. №53, 12. 05. 2012
2. Жумашев Р.М. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Караганда, 2003
3. Пищулина К.А. «Қазақ хандығы», «Қазақ совет энциклопедиясы», 4-т., 385-б.
4. Әбдіқадырова Т.Р., Әбдімомынов Е.Б. Мәңгілік Ел. Оқу құралы. -Тараз, 2015. – 180 б.

ӘОЖ 28(574)

КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ

Таженова Айсынбат Сахизадакизи
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық
институтының магистранты

Андатпа. Мақалада көне түркі мәдениетінің әлеуметтік және саяси тарихы кеңінен қарастырылады. Түркі дүниетанымның өзекті мәселелері барынша зерттелген.

Кілтті сөздер: Дүниетаным, көне түркілер, саяси тарих, көшпелі халықтар.

Аннотация. В статье широко рассматривается социальная и политическая история древнетюркской культуры. Максимально изучены актуальные проблемы тюркского мировоззрения.

Ключевые слова: Мировоззрение, древние тюрки, политическая история, кочевые народы.

Annotation. The article broadly examines the social and political history of the ancient Turkic culture. The actual problems of the Turkic worldview have been studied to the maximum.

Key words: Worldview, ancient Turks, political history, nomadic peoples.

Адамзат тарихы тіптіде біркелкі зерттелмеген. Европа мен Таяу Шығыс тарихы мен мәдениеті көпке түсінікті жинама еңбектерде, тіпті ХІХ ғ. соңғы кезінде баяндалып, Үндістан мен Қытай ХХ ғ. бас кезінде сипатталған болса, Евразия даласының ұланғайыр жерінің мәдениеті өз зерттеушісін әлі күтіп жатыр. Бұл әсіресе Орталық Азияда тарих сахнасына Шыңғыс хан шыққанға дейінгі кезеңдегі түркі халықтарына қатысты.

Әлем тарихының аясынан алып қарасақ, көне түрік халқы мен оның өзінің, ол құрған мемлекеттің тарихы: түріктер неліктен пайда болып, сосын тіпті де өз жұрағаттары болып табылмайтын басқа халықтарға атын беріп, неге құрып кетті?- деген сауалға келіп құяды. Осынау мәселені тек саяси тарихты немесе әлеуметтік қарым-қатынасты талдау арқылы шешу жолында талай-талай талпыныстар жасалса да, одан ешбір нәтиже шықпады[1]. Адамзат тарихынан алатын орнының орасан зор маңызына қарамастан, көне түріктер саны аз болған сол себепті де Қытай мен Иранға көршілес болуы олардың тарихына да әсер етпей тұра алмады. Демек осынау елдердің әлеуметтік және саяси тарихы бірге өріліп, байланысып кеткен, сондықтан да оқиғалар жүрісін қалпына келтіру үшін, біз олардың әрқайсының тарихын назардан тыс қалдырмауымыз керек. Экономикалық конъюнктураның өзгеруі де, оның ішінде, мәселен, қытай тауарларын алу деңгейінің өсіп, не кеміп отыруына және Иран үкіметінің бөгет жасау шараларына байланысты шаралар да одан кем роль атқармаған [2].

Түрік термині алғаш рет қытай деректерінде ту-кю түрінде 542 жылдан бастап кездеседі. Қытайлар Ашин ханның бодандарын – Ту-кю деп атаған. Бұл сөзді П. Пельо “түрк ют” яғни түріктер деп сәтті аударған, бірақ ондағы көптік жалғауы түрікше емес, моңғолша. Көне түрік тілінде саяси терминдердің бәріне көптік жалғауынғың моңғолшасы қосылатын болған. Бұл жәйттен оның түрік тіліне шеттен қосылғанын білеміз.

Түрік сөзінің мағынасы күшті – мықты деген ұғымды білдірген. А.Н. Кононовтың пікірінше, ол – жинақтаушы ат, кейін тайпалар бірлестігінің этникалық атына айналған. Бұл бірлестіктің әуелгі тілі қандай болса – ондай болсын, әйтеуір олар тарих сахнасына шыққан кезде, оның күллі өкілдеріне сол заманның тайпааралық ортақ тілі-сәнби яғни көне моңғол тілі түсінікті болған. Осы тілмен түрік қағанатының негізін қалаған Ашин тайпасы 439 жылы Гоби шөлінің солтүстік шет аймағына көшкен. “Ашин – Қасқыр, бөрі” деген сөз. Ол моңғолша “шоно-чино”. “А”- қытай тілінде құрметтеу префиксі. Демек, “Ашин” – “дегдар бөрі”. Бұл есімнің қытайша мәнерленбеген түрі – Шане арап жазбасында сақталған[3].

Мұның өзі кездейсоқтық емес еді. Себебі, көне түріктер аңыз бойынша өздерінің шығу тегін көк бөрі мен Хұн ханзадасынан таратқан. Демек, көне түріктер өздерін хұндардың ұрпағымыз деп есептеген. Белгілі ғалым, тюрколог Л.Н. Гумилев аңыздағы хұндарды Европаға қоныс аударған батыс ғұндары деп біледі. Бірақ өздерінің шығу тарихын белгілі бір аумақ араластыра отырып тарату Азияның көшпелі халықтарына тән құбылыс болған. Мысалы, тибеттіктер өздерінің арғы тегін маймылдың еркегі менраушастың (орман – аруақ) ұрғашысынан шыққан, моңғолдар – көкбөрі мен ақмаралдан, телестер – бөрі мен хұн шаньюінің қызынан, ал түріктер – хұн ханзадасы мен қаншық қасқырдан тараған деп есептейді.

Ашин хандарын тотемистер деп атауға бола ма, болмай ма – біздің біліміміздің кәзіргі жағдайында оны шешу мүмкін емес, алайда “бөрі” сөзі VI ғасырда түріктер үшін аса мәнді сөз болғаны айқын. Қытай авторлары “түрік ханы” мен “бөрі” ұғымын мағыналас деп есептейді, сонда тегі түрік хандарының

көзқарасына сүйенетін болса керек. Сәнби ханшасының күйеуі Шаболио хан жөнінде: “өзінің қасиеті жағынан хан нағыз қасқыр”- деп айтқаны тегін болмаса керек[4].

Түрік байрақтарына бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынған, ақырында, түріктердің шыққан тегі жөніндегі екі аңызында ең әуелі ана – қаншық қасқыр делінеді.

VI ғасырдың аяқ кезінде Түрік қағанатының шекарасы батыста Византия мемлекетімен, түстікте Персиямен, тіпті Үндістанмен, ал шығыста Қытаймен тұйықталған десек, осы бір елдер тарихының қысыл-таяң сәттері, біз сөз етіп отырған кезеңде түрік мемлекетінің тағдырымен байланысты болғаны өзінен-өзі түсінікті. Түрік қағанатының құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, себебі сол кезге дейін Европа мәдениеті мен Шығыс мәдениеті, бір-бірінің дүниеде бар екенін білсе де, басы қосылмаған еді. Шетсіз-шексіз далалар мен заңғар таулар Шығыс пен Батыстың өзара қарым-қатынасына кедергі жасады. Тек кейінірек барып, темір үзеңгіні жасау және арба орнына теңдеу әбзелдерін ойлап табу керуендердің шөлдер мен асулардан көп қиналмай, оңайырақ өтулеріне жағдай жасады. Сол себепті де VI ғасырдан бастап қытайлар Константинополь базарының нарқымен санасуына, ал византиялықтардың қытай патшасы найзагерлерінің санын есептеп отыруына тура келді[4].

Міне осындай хал-ақуалға ұшыраған көне түріктер тек арадағы дәнекер ролін атқарып қана қоймай, сонымен бірге өз мәдениетін де дамытып, оны Қытай, Иран, Византия, Үндістан мәдениетіне қарсы қоюға болады деп есептеген. Осынау өзгеше дала мәдениетінің сүйексінді дәстүрлері мен терең тамырлары бартұғын, бірақ, біз онымен, отырықшы халықтар мәдениетіне қарағанда, болмашы дәрежеде ғана таныспыз. Мұның себебі, әлбетте, түріктердің, басқа да көшпелі халықтардың, көршілерімен салыстырғанда, дарын-қабілетінің кемдігінде емес, олардың материалдық мәдениеті жәдігерлерінің – киіз, тері, ағаш пен ұлпан – тастан гөрі нашар сақталатынында, міне сондықтан батыс еуропалық ғалымдар арасында көшпелілер “адамзаттың арамтамағы” (Виолле ле-Дюк) деген теріс пікір пайда болған. Кәзіргі таңда Оңтүстік Сібірде, Моңғолия мен Орта Азияда жүргізіліп жатқан археологиялық жұмыстар бұл пікірді жылма-жыл жоққа шығарып келеді, енді көп ұзамай – ақ көне түріктердің көркем өнері жөнінде әңгіме қозғайтын күн туады. Бірақ көне түркі тарихын зерттеушіні олардың материалдық мәдениетінен гөрі, қоғамдық құрылымы мен әлеуметтік институттардың күрделі түрлері қайран қалдырады: ел, еншілік-таспиктық жүйесі, шендер иерархиясы, әскери тәртіп, елшілік үрдісі, сол сияқты көрші елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымының болғандығы таң қалдырады[5].

VI ғасырда Евразияның ұлан-ғайыр территориясын алып жатқан Түрік қағанаты сияқты күшті мемлекеттің пайда болуы көрші мемлекеттерді алаңдатпай тұра алмады. Әсіресе Қытай, Византия сияқты ірі державалар түрік қағанатымен санасып, олармен тығыз қарым-қатынас жасауға мәжбүр болды. Мұның өзі VI-VII ғасырлардағы әлемдік саясатта бірқатар өзгерістер алып келді. Шындығын айтқанда Евразияның далалық бөлігін мекендеген сан түрлі көшпелі халықтардың бір мемлекетке бірігуі олардың көршілері болған Қытай, Византия сияқты мемлекеттерге үлкен қауып-қатер төндірген еді. Сондықтан да олар қолынан келгенше Түрік қағанатын әлсіретуге тырысты. Ол үшін қағанат билеушілері арасында іріткілер салынып, тыңшылық қызмет жасалды. Осының нәтижесінде 603 жылы қағанат батыс және шығыс болып екіге бөлініп кетті.

Бірақ біздің елімізде осынау батыр да, жауынгер, әлемдік тарихта өшпес із қалдырған Ұлы мемлекеттің тарихы, олардың бұрынғы КСРО құрамындағы түркі тектес көптеген халықтардың ата-бабасы болып табылатындығына қарамастан, көп уақыт бойы ат үсті зерттеліп келді. Оның себебі патшалық, одан кейінгі кеңестік дәуірлердегі ұлтшылдық, шовинистік пиғылдағы саясат пен жеке басқа табыну сияқты идеяларға байланысты болды.

Бастауахаттар мен арнаулы әдебиеттің молдығына қарамастан, Орталық Азия көшпелілерінің тарихын, Греция мен Рим, Франция мен Англия немесе Ресей мен Таяу Шығыс тарихын оқуға болатыны сияқты оқи алмаймыз, өйткені ол әлі толық жазылмаған. Мұның соққысы әуелі қалың оқырман бұқарасына, сосын сабақтас саланың маман-тарихшыларына, ең соңынан барып, өлшеусіз өсіп кеткен библиографияға малтығып шыға алмайтын көшпелілір тану мамандарына тиеді[6].

Жоғарыда айтылған жәйттерге қарамастан, көне түріктер қоғамы түскен жол – құрып бітудің жолы болатын, себебі даланың өзінде және оның шекараларында туған қайшылықтар икемге, игеріп алуға келмейтін қайшылықтар еді. Сын – сынақ сағаттарында түз халқының басым көпшілігі хандарын қолдап – қостамай қойған, міне бұл 604 жылы қағанаттың Батыс және Шығыс қағанаттары болып бөлінуіне, 630 және 659 жылдары Шығыс қағанаттың дербестігін жоюға (бірақ ол 679 жылы қайта қалпына келтірілді) ал, 745 жылы түрік қағанатын құрған халықтың құрып кетуіне әкеліп соқты. Әрине, бұл сол халықты құраған адамдардың бәрі түгелдей қырылып қалды деген сөз емес. Олардың бір бөлегі даладағы өкіметті билеп қалған ұйғыр қағанатына бағынса, көпшілігі шекарадағы қытай әскерлерінің арасына барып бой тасалады. 756 жылы осы соңғылары қытайдағы Тан әулетінің императорына қарсы көтеріліске шықты. Түріктердің қалған – құтқаны, өзге көтерілісшілермен бірге оған белсене қатысты да, кейін борша – борша етіліп, қырып салынды. Бұл халықтың да, сол дәуірдің де (демек, біздің тақырыптың да) шын мәніндегі ақыры, біткен жері болды[7].

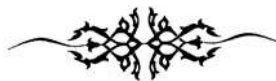
Дегенмен “түрік” аты өшпеді. Қайта ол өршіп, Азияның жартысына тарады. Араптар Соғдиананың теріскейінен ары қарай жатқан қалың жауынгер көшпелілерді түріктер деп атап кетті де, олар осынау атты шын көңілден қабылдап алды, себебі оның әуелгі иелері жер бетінен құрып кеткеннен кейін, дала тұрғындары үшін ержүректік пен батырлықтың өшпес үлгісіне айналды. Жүре келе бұл термин тағы бір құбылып, тіл ұясының атауына айналды. Сөйтіп VI – VII ғасырларда ұлы түрік қағанатының құрамына ешқашанда кірмеген көптеген халықтар “түрік” болып кетті. Олардың кейбіреулері, мәселенеки, түрікпендер, османдар, азербайжандар сияқты, тіпті моңғолтектілерден емес болатын[8].

Қазіргі кезде “түрік” терминінің ең көп таралған лингвистік түсінігінің өзінің бір негізі бар: көне түріктер сонау Хұндар дәуірінде кәмелетке жетіп толысып, III-V ғасырлардағы қысылтаяң қиын заманда анабиоз жағдайында болған дала мәдениетінің ізгі бастауларын жарқын дамытып, өмір – тіршіліктің игілігіне айналдырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. Алматы “Білім”1994. 3-106 б.
2. Гумилев Л.Н. Құрып кеткен үш халық. “Шығыс елдері мен халықтары”, II том., Москва 1961. 50-62 б.
3. Баскаков Н. А., Түрік тілдері, Москва., 1960 . 4-30 б.
4. Баскаков Н. А., Алтай тілі, Москва., 1958 . 10-56 б.

5. Бартольд В. В., Қырғыздар, Фрунзе, 1953. 60-61 б.
6. Артомонов М. И., Хазарлар тарихы. Ленинград., 1962. 90- 99 б.
- 7 Грач., Туваның көне түріктік сымбаттары. Москва., 1961. 60-190 б.
8. Граф А., Кучияк П., Алтай ертегілері, Москва., 1959. 106 б.

ӘОЖ 94(574)

«ҮЙСІН» ЭТНОНИМИНІҢ МӘНІ МЕН МАҒЫНАСЫ ТУРАЛЫ КЕЙБІР ЗЕРТТЕУЛЕР.

Рысмуханова Ляззат Сарсенбаевна
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық
институтының магистранты

Аңдатпа. Бұл мақала «Үйсін» этнонимінің мәні мен маңызы туралы зерттеу сұрақтарына арналған. III-I ғасырларда өмір сүрген үйсін тайпаларының тарихын зерттеу қазақ тарихы үшін маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені көптеген тарихи деректерде Үйсіннің тек қазақтардың ғана емес, Орталық Азиядағы басқа да түркі халықтарының этникалық тарихында үлкен рөл атқарған Жетісудағы көне түркі тайпаларының бірі екені айтылады. Мақалада көне үйлердің шығу тегі, орналасқан жері, көрші елдермен қарым-қатынасы, т.б. мәселелер талқыланады.

Кілтті сөздер: үйсін, зерттеулер, қытай жазба деректері, «усун» сөзі, археологиялық материалдар.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию вопросов о значении и значении этнонима «уйсин». Изучение истории уйсинских племен, живших в III-I веках, является одним из важнейших вопросов казахской истории. Потому что во многих исторических источниках говорится, что уйсины – это одно из древних тюркских племен Жетысу, сыгравшее большую роль в этнической истории не только казахов, но и других тюркских народов Средней Азии. В статье рассказывается о происхождении, расположении, связях с соседними странами и т.д. старинных домов. вопросы обсуждаются.

Ключевые слова: жилище, исследование, китайские письменные данные, слово «усун», археологические материалы.

Annotation. This article is devoted to the study of questions about the meaning and significance of the ethnonym "Uisin". The study of the history of the Uisin tribes that lived in the III-I centuries is one of the most important issues of Kazakh history. Because many historical sources say that the Uisins are one of the ancient Turkic tribes of Zhetysu, who played a big role in the ethnic history of not only the Kazakhs, but also other Turkic peoples of Central Asia. The article talks about the origin, location, connections with neighboring countries, etc. old houses. questions are being discussed.

Key words: dwelling, research, Chinese written data, the word "wusun", archaeological materials.

Ежелгі үйсін – қазіргі Қазақстан мен көршілес аймақтарда (Қытай Халық Республикасының Қырғызстан мен Шыңжаң) іргелі мемлекеттің негізін салған төл

этнос. Олар қазақ ұлтының ең көне тамыры. Көптеген ғалымдар ежелгі қытай жазбалары мен археологиялық материалдарға сүйене отырып, көне үйлерде көшпелі халықтарға тән жеткілікті дәрежеде жетілген мемлекеттік билік жүйесі қалыптасып, мемлекеттіліктің барлық белгілеріне ие болғанын атап көрсетеді. Бұл қазіргі Қазақстандағы мемлекеттіліктің пайда болуы, қалыптасуы және эволюциясын зерттеуде үлкен маңызға ие [1, 5 б.]. Дулаттардың ежелгі ата-бабаларын іздегенде, үй (усун) тарихына жан-жақты үңілуден басқа амал жоқ. Өйткені көне қытай жазбаларында Дулат одағын құрған дулу әулеті Күн би Елжаоның баласы деген деректер бар. Осы деректерге сүйене отырып, Н. Мыңжанұлы кезінде: «Үйсін Күнби Елжаудан он жас үлкен еді». Олардың ішінде Дулы (Датлұк, Дуглу) ақсақал жауынгерлік өнерге қабілетті батыл, білікті қолбасшы болған. Оның алдында он мың атты әскерімен тұрды. Күнби тағының мұрагері ерте қайтыс болып, оның ұлы Жөнші (Күнсүй) жетім қалады. Күнби тағының мұрагері өлейін деп жатқанда әкесі Елжау Жоңшыны тақ мұрагері етіп бекітуді сұрайды. Елжау би бұл өтінішке келісіп, Жоңшы биді тақ мұрагері етіп бекітеді. Тақтың мұрагері бола алмағанына қапаланған Дулы Джонши қалыңдықты өлтірмек болады. Бұл жағдайды көрген Күнби Елжау Дулыдан өлуден қорқып, Жоңшыны он мың сарбазымен оқшаулайды. Оны он мың сарбазбен қорғап, ортада Елжау би тұр. Сөйтіп, Үйсін елі үшке бөлінеді, бірақ бәрі де Күнбиге бағынады» [2, 17 б.].

Бұл мәліметтерден көріп отырғанымыздай, ол әуел бастан Дулы басқаратын тайпалық бірлестік үйінің құрамында автономды өмір сүрген. Н.Мыңжанұлы Күнби руын хронологиялық түрде көрсетіп, мынадай мәлімет береді: «Күнбидің бірінші руы: 1. Нәнді би (б.з.д. 177 ж. дейін) → 2. Нәнді бидің ұлы Елжау би (б.з.б. 177 ж.) – б.з.д. 104 ж.) → 3. Елжаудың немересі Жөнші Б. (б.з.д. 104 ж. – 93 ж.) → 4. Оңғай Б., Дулы ұлы, Ялжау Б. (б.з.б. 93) – б.з.б. 60 ж.) → 5. Най. би (б.з.б. 60 - б.з.б. 53), ғұн әйелінен Чоншы бидің ұлы [2, 31 б.]. Н. Мыңжанұлы – қытай тіліндегі үйлер туралы мәліметтерді қазақ тіліне алғаш аударған зерттеушілердің бірі. Ол өз еңбегінде осыған байланысты мынадай пікір айтқан: «Үйсіннің тарихына қатысты ең алғашқы мәліметтерді Дад-уанның «Ханнама» әңгімесінде кездестіруге болады. Осыдан кейін үйсін тарихын суреттейтін «Ханнама» Батыс өңірі хикаясына «Үйсін халқы» деп аталатын арнайы бөлім енгізілген. Үйсіндер Іле өзені аңғарына қоныс аударғанға дейін олар Дунхуан мен Цилян (Келен, Шүлен) тауларының (қазіргі Хиши дәлізі) арасында көшпелі өмір сүрген, ол кезде «ғұндардың батысындағы шағын ел» болған. [2, 18 б.]. Келтірілген қытай деректері дулаттардың тарихын айтпас бұрын ежелгі рудың этнонимін, шығу тегін нақтылауды қажет ететінін байқау қиын емес. Бұл жерде «Үйсін» этнонимінің атауы да тарихшылар арасында дау тудырып отырғанын айтпай кетуге болмайды. Біреулер көне үйлерді «үй» деп жазса, кейбір тарихшылар «усун» деп атау керек дейді. Осы орайда Қытайдың белгілі тарихшысы Н.Мұқаметханұлы мынадай пікір білдірді: «Біздің ең алдымен қазақ тілін түсінгеніміз өте маңызды. Өйткені халқымыз алдымен көргенін, естігенін шындық деп қабылдайды. Осыдан кейін оны жоққа шығару үшін қанша даусыз фактілерді көрсе де, алғашқы пікірін өзгерткісі келмейді. Бұл құбылысты осы уақытқа дейін Үйсін күйін зерттеуде байқауға болады. Мысалы, қытай тілінен орыс тіліне көшірілген «усун» атауы қытай тілінен тікелей «үй» деп жазылуы керек, кейбір тарихшылар мұнымен келіспейді. Бұл атауды «усун» түрінде қолдануымыз керек дейді, өйткені бұл атау алғаш рет орыс тілінде жазылғанға ұқсайды» [3, 60-61 б.].

Моңғол тарихшы ағамыз И.Қабышұлы үйсіндерге қатысты зерттеулерінде: «Қазақ тарихшылары сиыр мен қанлыларды қазақ халқына жататын екі ру деп

есептейді. Кейбір деректерге сүйенсек, бұлай ойлауға негіз бар. Ал Қазақстан ғалымдары «үй» сөзінің ежелгі моңғол-түркі халықтарының «усун» («су», «сұлу») сөзінен шыққанын білмеген» [4, 45 б.]. «Үйсін» этнонимінің шын мәнінде моңғол тілінде осындай мағынаға ие болуы әбден мүмкін. Бұл жерде біздің әулетіміздің арғы тегі саналатын исседондар Обь өзенінің бір саласы Иссет өзенінен шыққан деген пікір де еске түседі. Қалай айтсақ та, қазақ халқын құрайтын көптеген тайпалардың этнонимдері су атауларымен тікелей байланысты екенін жоққа шығара алмаймыз. Сонымен қатар, Н. Мыңжанұлы да былай дейді: «Қазіргі қазақтардағы үйлердің рулық таңбалары (қажетті таңба) (ту) және (рәміз) (ағын су)». Үйсіндер мекендеген аймақтардағы жер-су атауларында «үйсін» атауы сақталған. Мысалы, Шапшал ауданы мен Іле аймағының Моңғолкүре ауданы арасында Ежелгі Үйсіннің туған жерінің астанасы Үйсін тауы бар. Үй көне қытай жазбаларында усун деп жазылған. Тарбағатай аймағына жақын Шиху ауданын қазақтар мен моңғолдар Қарусун (Қорқарасу) деп атаған. Манас пен Саван болыстарының арасында Тарбағатайда Алусын, Толы ауданында Сарықысун деген су бар. Демек, жер-су атауларында Қарусын – Қара усун (қара үй), Алусун – алусун (алдыңғы үй), Сарықисун – сары үй сақталып қалуы әбден мүмкін. Ертеде бұл жерлерді ата рулар мекендеген» [2, 12 б.].

Осы тұрғыдан алғанда, І.Қабышұлының пікірі рас болуы әбден мүмкін. Н. Мұқаметханұлы: «Қытай шежіресінде жазылған екі иероглиф Усын – У Сунь қытай тілінде белгілі бір мағынаға ие емес, өйткені олар сол кездегі қытай тіліндегі барлық атаулардың дыбыстық-фонетикалық транскрипциясы. Біздің зерттеуіміз бойынша ерте және ортағасырлық қытай авторлары шет елдер мен шетелдіктерге қатысты терминдерді үш түрлі қолданатын көрінеді.

1. Жергілікті халық қолданатын атаулардың мағынасын қытай тіліне аудару. Мысалы, «Құдай тауы» сөзі «Тяньшань» деп аталды. «Тянь» құдай, аспан, аспан дегенді білдіреді, «шань» сөзін қоссақ «Құдай тауы» деген мағынаны білдіреді.

2. Қытай тілінің фонетикасын жергілікті халықтардың атауларының айтылуына қарай транскрипциялау және қабылдау. Мысалы, оған «тұқым, ру, тұқым тармағы» деген мағынаны білдіретін «сақ» немесе «сақтар» және «сай» немесе «жұға» және «сай жуң» немесе «сай жуң рин» («сақтар» немесе «тұқым») сөздері кіреді. қауіпсіз адамдар») қосылады.

3. Белгілі бір географиялық нысандарға байланысты атауларды жасау және қолдану. Мысалы, «Дұң ху» — «Шығыс бұрандалары», «Ши ху» — «Батыс бұрандалары», «Суң линг» — Памир, «Даван» — Ферғана. Осы тұрғыдан талдау жасағанда қытай авторларының У Сунь-Усун атауын жоғарыдағы екінші ұстанымы бойынша қабылдағанын анық байқауға болады. Демек, бұл сол кезде өмір сүрген этнос атауының қытай тіліне фонетикалық транскрипциясы. Сондықтан оны қытай тілінен жергілікті ұлттың тіліне көшіру арқылы қолдану орынды.

Сондықтан Қытайда туып-өскен лингвист-тарихшы ғалым Нығмет Мыңжанұлы «үйсін» сөзін «үй» деп қолданған [3, 61 б.]. Қытай тілін жетік меңгерген Н.Мұқаметханұлы бұл мәселеде өзгенің пікірін білдіріп қана қоймай, өзіндік пікірін де білдіруде. Біздің ойымызша, оның мынадай пікірі «Үйсін» этнонимін талдаған зерттеушілердің есіне салады: «Кейбір қазақ тарихшылары жоғарыда аты аталған қытай тарихшыларының пікірін дамытып, «У Күндегі» «у» әрпінің былай оқылатынын айтқан. Ескі қытайша «а», «У Сун ди» көне иран тіліне аударылып, Ах-сме тіліне аударылған, сондықтан оның шын мағынасы жұмбақ күйінде қалып отыр. Бірақ ежелгі дәстүрлерде тайпалық тотем ретінде қарғаның бар

екені даусыз. Үйсіндердің дәстүрі бойынша үйсіндердің арғы аталары қарға мен қасқыр болған. Бұл шындық хатта көрсетілген, ол да қарға бейнесі» [6, 14 б.].

Көріп отырғанымыздай, қазақтың қытайтанушы ғалымы Ю.А.Зуев «үй» этнонимінің екі түрлі мағынасын атап көрсетеді. Біріншісі «үй» этнонимінің «аспан» мағынасын түсіндірсе, екіншісі «қарға» иероглифтік мазмұнына негізделген. Бұл ретте «үй» этнониміне нақты анықтама берілмегенін, оның шынайы мазмұны жұмбақ күйінде қалып отырғанын зерттеушінің өзі де мойындайды. Біздіңше, үй аңызындағы қарға бұл этнонимді қарғаның ұрпағы деп оқуға негіз бола алмайды. Бұл жерде қытайтанушы қытай тілін зерттеуші ретінде мәселені алға тартып отырған сияқты. Оның үстіне Ю.А.Зуев өз еңбегінде: «Цинь дәуірінде тарихшы Сун Юн «усун» терминін моңғол лексикасынан түсіндіреді: моңғол тілінде усунның су деген мағына беретінін түсіндіруді ұмытпайды» [6, б. 14]. Бұл тұжырымдар, әрине, ежелгі Қытай жазбаларынан алынған нақты мәліметтерге негізделген. Оларға сенбеу мүмкін емес. Сонымен бірге осы қытай деректеріне сүйене отырып, Н. Керемет деталь! Осы орайда оның мынадай пікірі бар: «Қытай жазбаларында отбасылардың арғы тегі туралы жүйелі жазылған мәліметтер бар. Отбасының атын анықтаудан бұрын олардың қай тілде сөйлегенін анықтауымыз керек. Қазақ зерттеушілері В.В. Востров және М. Мұқанов өз зерттеулерінде үй жануарларының шығу тегін үнді-гот және фин-угор тұқымдарына жатқызатын теориялардың соңғы кездері зерттеушілер арасында теріске шығарылып жатқанына назар аударған [7, 30 б.]. Мұны авторлар 10 ғасырдың 60-жылдарының аяғындағы зерттеулерінде атап өткен. Сонымен қатар, оларды азиялықтармен бірдей қабылдайтындар саны азайып бара жатқанын атап өтті. Өкінішке орай, қазақ ғалымдары бұл тұжырымдарға әлі де жеткілікті мән бермей келеді.

Әдебиеттер:

- 1 Ежелгі үйсін елі / Құраст. Шадыман Ахметұлы. –Үрімжі: ҚХР Шыңжаң халық баспасы, 2005.
- 2 Мыңжанұлы Н. Үйсін туралы жалпы шолу // Ежелгі Үйсін елі. / Құраст. Шадыман Ахметұлы. – Үрімжі: ҚХР Шыңжаң халық баспасы, 2005.
- 3 Мұқаметханұлы Н. Үйсін мемлекеті. – Алаш. – 2005. – №1(1).
- 4 Қабышұлы И. Қазақ қауымы. Қазақ ұлысының 2200 жылдық тарихы. – Алматы, 1997.
- 5 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки и истории и идеологии. – Алматы, 2002.
- 6 Зуев Ю.А. К этнической истории усуней // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960.
- 7 Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселения казахов (конец XIX – нач. XX в.). – Алма-Ата, 1968. Ref

ЭКОНОМИКА

УДК:631.1

ФИНАНСИРОВАНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННОМ СЕКТОРЕ

Исақов Ғ.Ж., канд.экон. наук.

Заведующий кафедры «Экономика и управление»

Международного Таразского инновационного института им. Шерхана Муртазы

Андатпа. Мемлекеттің қаржы-несие саясаты өндіріс тиімділігін арттыруды ынталандыруға, тауар өндірушілерді жаңа нарықтық ортадағы қызметке бейімдеу және стратегиялық маңызы бар нысандар мен өндірістерді қолдау. Мақалада агротуарлар секторының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін агросектордағы несиелеу жүйесін жетілдіру, лизинг жүйесін жетілдіру, астық өнімдерін сақтандыру жүйесін жетілдіру, баға саясатын дайындау және іске асыру жолдары келтірілген.

Кілтті сөздер: агротуарлар, ипотекалық несие, сыртқы ипотекалық ресурстар, лизингтік бизнес, агролизинг.

Аннотация. Финансово-кредитная политика государства призвана стимулировать повышение эффективности производства, адаптацию товаропроизводителей к деятельности в новой рыночной среде и поддерживать стратегически важные производства и объекты. В статье приведены пути повышения конкурентоспособности агропродовольственного сектора необходима реализация следующих направлений: развитие системы кредитования в аграрном секторе, развитие лизинга, развитие системы страхования урожая, разработка и реализация ценовой политики.

Ключевые слова: агропродовольствие, ипотечное кредитование, внешних инвестиционных ресурсов, лизинговый бизнес, агролизинг.

Annotation. The financial and credit policy of the state is designed to stimulate the increase in production efficiency, the adaptation of commodity producers to activities in the new market environment and to support strategically important production facilities and facilities. The article presents ways to increase the competitiveness of the agro-food sector, the following areas are necessary: the development of a credit system in the agricultural sector, the development of leasing, the development of a crop insurance system, the development and implementation of pricing policy.

Key words: agro-food, mortgage lending, external investment resources, leasing business, agro-leasing.

Финансово-кредитная политика государства призвана стимулировать повышение эффективности производства, адаптацию товаропроизводителей к деятельности в новой рыночной среде и поддерживать стратегически важные

производства и объекты. Следовательно, она должна обеспечить устойчивое развитие аграрного сектора, создавать условия для нормальной конкуренции на внешнем и внутреннем рынке.

Для повышения конкурентоспособности агропродовольственного сектора необходима реализация следующих направлений: развитие системы кредитования в аграрном секторе, развитие лизинга, развитие системы страхования урожаев, разработка и реализация ценовой политики.

Нехватка собственных средств для сезонного финансирования производства и недоступность банковского кредита являются причиной распространенности товарных форм кредита (государственного и частного), бартерных сделок и взаиморасчетов. Сельскохозяйственное производство остро нуждается в сезонном кредитовании с целевым использованием полученных ресурсов на покупку ГСМ, удобрений, запасных частей и других видов оборотных средств. Из-за недостатка залогового имущества, высоких рисков сельхозпроизводства, высоких банковских ставок, неразвитости ипотечного кредитования и рынка земли большинство субъектов сельхозпроизводства и переработки сельхозпродукции испытывают острый дефицит в кредитных ресурсах [1].

Развитие ипотечного кредита в сельском хозяйстве обусловлено острой потребностью сельскохозяйственных товаропроизводителей в кредитных ресурсах, обеспеченных залогом недвижимости и, прежде всего, земли. В сельском хозяйстве наиболее развита ипотека под залог имущества (основных фондов). Однако в залог берется сельскохозяйственная техника выпуска 1999г., которой товаропроизводители практически не располагают. Следует отметить, что в случае нарушения товаропроизводителями обязательств, залоговое имущество (сельскохозяйственная техника) переходит в собственность кредитора.

Банки создают достаточно полную для обеспечения конкретного продовольственного рынка финансовую инфраструктуру, включающую:

- финансовую компанию для работы с государственными ценными бумагами и акциями ведущих компаний, работающих на данном рынке;
- лизинговую компанию для поставки участникам рынка оборудования на условиях финансового лизинга с использованием средств государственного банка АПК;
- страховую компанию для страхования кредитных сделок.

В этой связи необходимо создавать на каждом рынке компьютерную сетевую информационно-финансовую рыночную систему, объединяющую участников рынка и позволяющую вести электронную торговлю в оперативном режиме. Эта система должна одновременно играть роль электронной товарной биржи, осуществляющей надежную котировку, и электронного банка, через который ведутся расчеты между участниками рынка.

Как было уже упомянуто, ипотечное кредитование должно стать основой законодательно закрепленных правил и режимов движения земли сельскохозяйственного назначения. Поэтому с введением частной собственности на землю сельскохозяйственного назначения важным фактором роста кредитования рассматриваемой сферы становится ипотека. Ипотека является эффективным механизмом реализации права собственности на недвижимость, в том числе и землю. Главной функцией ипотечного кредитования является привлечение внешних инвестиционных ресурсов для вложения их в развитие сельскохозяйственного производства.

Предприятия агропродовольственного сектора наряду с банковскими кредитами имеют возможность получения кредитов через систему сельских кредитных товариществ и кооперативов, которые создаются для аккумуляции временно свободных денежных средств сельских товаропроизводителей и ведут обслуживание на строго ограниченной территории. В настоящее время государство поддерживает реализацию кредитования сельхозтоваропроизводителей через систему сельских кредитных товариществ (СКТ). Задачей сельских кредитных товариществ и кооперативов, прежде всего. Является организация финансово-кредитного обслуживания своих членов на преимущественно бесприбыльной основе, предоставление им дешевых кредитов, привлечение их денежных ресурсов для создания паевого капитала и т.д.

Дальнейшее развитие агропродовольственного сектора, главным образом, зависит от наличия развитой материально-технической базы: обеспеченности мероприятий АПК достаточным количеством необходимой техники, наличия запасных частей и средств на их приобретение, своевременного ремонта парка имеющейся техники. Привлекая средства в финансовых институтах, таких как банки, лизинговые компании, необходимо быть понятным для них и легко прогнозируемым. Это позволяет получать кредитные ресурсы на более выгодных условиях, тем самым добиваться больших конкурентных преимуществ и, как следствие, побеждать в конкурентной борьбе на рынке.

В связи с этим одним из важных условий развития агропродовольственного сектора является обновление и расширение технического парка. Высокий износ техники является главным ограничителем эффективного ведения производства. Все это ведет к увеличению себестоимости и снижению качества произведенной продукции.

Оценивая нормативно-правовые условия, созданные в республике, необходимо отметить, что они в целом благоприятны для ведения лизингового бизнеса. В Казахстане принят Закон РК «О финансовом лизинге», совершенствуется нормативно-правовая база лизинга, в которую вносятся изменения и дополнения, направленные на обеспечение нормальных экономических и правовых отношений между субъектами в сфере агролизинга.

На современном этапе предприятия лизинга в определенной степени решают проблему технического обеспечения села, в то же время для полного развития лизинговой деятельности в сельском хозяйстве необходимо принять ряд изменений.

1. Проблемой на пути решения вопросов технического обеспечения является неприемлемость лизинговых условий для всех регионов Казахстана. Для зерновых районов южных регионов условия лизинга – даже по льготной системе – являются более тяжелыми, чем для северных, зерновых регионов. Возможно, в силу того, что больше площади зерновых районов северных регионов и, соответственно, большой урожай окупает лизинг. При определении лизинговых условий следует учитывать специфику различных регионов или смягчить лизинговые условия в целом [2].

2. В Республике Казахстан действует значительное количество мелких производителей с ограниченными финансовыми возможностями, не позволяющими им приобретать технику в лизинг. Такое положение дел связано, прежде всего, с отсутствием у таких предприятий необходимой залоговой базы, а также сравнительно небольшими площадями земли [3].

3. Действующее законодательство относительно лизинговой деятельности несовершенно. Согласно закона «О финансовом лизинге» лизингодатель поставлен в

неравные условия по сравнению с лизингополучателем. Первый в значительной степени лишен возможности оперативного использования своих прав по изъятию имущества в случае недобросовестного поведения лизингополучателя. И в результате вынужден брать от лизингополучателя дополнительные гарантии исполнения его обязательств.

Список литературы

1. Сигарев М.И. Государственное регулирование национальных (локальных) рынков продовольствия и сельхозсырья // Проблемы формирования и функционирования Общего аграрного рынка: анализ тенденций, модели, рекомендации. Алматы: КазНИИЭО АПК. – 2013, с. 124.
2. Айгелов М. Развитие агротехнического сервиса// АльПари, 2013.- №3. - С. 120-124.
3. Тагашев И. Совершенствование регулирования финансового лизинга в сельскохозяйственном производстве // Транзитная экономика, 2012. - №6. – С. 107-109.

ӘОЖ 436.5

ЭКОНОМИКАНЫ ЦИФРЛАНДЫРУ: ҮРДІСТЕР, АЛҒЫШАРТТАР, ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Рахымбердиева Марианна Айдосовна,
экономика магистірі, Тараз өңірлік университетінің «Экономика»
кафедрасының аға оқытушысы

Аңдатпа. Мақалада экономиканы цифрландыру ұғымы зерттелген, экономиканы цифрландырудың негізгі ерекшеліктері, артықшылықтары мен кемшіліктері, экономиканы цифрландырудың 6 негізгі құралы, цифрландырудың алғышарттары, тұжырымдамалық бағыты анықталған және оның мәні қарастырылған. Сондай-ақ, оның дамуының салдары мен ықтимал қауіптерін анықтау.

Кілт сөздер: цифрландыру, қор биржасы, институционалдық трансформациялар

Аннотация. В статье рассматривается понятие цифровизации экономики, определяются основные черты, преимущества и недостатки цифровизации экономики, 6 основных инструментов цифровизации экономики, предпосылки цифровизации, концептуальное направление и его смысл. А также для определения последствий и возможных опасностей его развития.

Ключевые слова: цифровизация, фондовая биржа, институциональные трансформации

Annotation. The article examines the concept of digitalization of the economy, the main features, advantages and disadvantages of digitalization of the economy, 6 main tools of digitalization of the economy, the prerequisites of digitalization, the conceptual direction and its meaning are determined. Also, to determine the consequences and possible dangers of its development.

Keywords: digitalization, stock exchange, institutional transformations

Қазіргі уақытта коммуникация және ақпарат тарату саласында ауқымды өзгерістер орын алуда. Өмірдің барлық салалары белгілі бір дәрежеде цифрлық технологиялармен байланысты. Көптеген елдер өз дамуында саясат, экономика, мәдениет, әлеуметтік процестер және басқа салаларда цифрландыру қажеттілігіне тап болады.

Өзінің қалыптасуының әр кезеңінде экономика белгілі бір мағынада цифрлық кеңістік болды: Экономикалық терминология цифрлармен байланысты, ал бизнес нәтижелерін тек сандар арқылы білдіруге болады. Мысалы, пайда, залал, кіріс, шығыс, салық базасы, инфляцияның өсуі (төмендеуі), ЖІӨ көлемі және басқалары сияқты терминдер қолданылады. Бұл жағдайда біз сандармен жұмыс жасаймыз.

Кез келген цифрлық деректер өңделеді және құжатталады. Алынған нәтижелер елдің әлеуметтік-экономикалық саясатының жоспарын әзірлеу және бекіту үшін қолданылады. Осы жоспарды іске асыру нәтижесінде мемлекет қаржысы дамуда [1, 45 Бет].

Цифрлық коммуникациялық жүйелерді дамытудың қазіргі кезеңінде прогрессивті ақпараттық орта қалыптасуда. Оның негізі келесідей:

- ✓ сандық валюталар қолданылады;
- ✓ экономикалық байланыстар виртуалды негізге көшеді;
- ✓ әсерлі көлік инфрақұрылымына деген қажеттілік төмендейді;
- ✓ бизнес шығындары азаяды;
- ✓ дәстүрлі базарлар және т. б. жоғалады.

Цифрлық экономика теориясын анықтаған ізашар-Николас Негропonte. Бұл АҚШ информатигі 1995 жылы being digital кітабын жазды. Атаудың аудармасы – «сандық болмыс». Кітапта электронды экономика тұжырымдамасы тұжырымдалған. Осы және басқа құжаттар постиндустриалды қоғамның экономикалық, әлеуметтік-саяси, рухани салаларын дамыту принциптерін анықтай бастады.

Бүгінгі таңда цифрлық экономика дегеніміз не деген сұраққа жауап іздейтін болсақ, «цифрландыру» (немесе цифрландыру) ұғымы ақпараттық технологияларға негізделген заманауи модельдер мен іс-қимыл әдістеріне көшуді білдіреді. Мысал ретінде бейне байланыс пен мессенджерлер арқылы байланыс орнатуға, «ақылды қала» идеясын жүзеге асыруға, электрондық құжат айналымына көшуге болады. Азаматтар интернетті мамандармен онлайн-кеңес алу және сатып алу үшін көбірек пайдаланады. Қарапайым сөзбен айтқанда, цифрлық экономиканы анықтау-бұл цифрлық технологияларды, сондай-ақ олармен байланысты өнімдер мен қызметтерді құруға, таратуға және қолдануға негізделген экономикалық қызмет. Сандық экономиканың дамуы бірінші кезекте әсер етеді:

- ✓ компаниялардың жұмыс формасы;
- ✓ адамдардың өмірі, білім алуы және еңбегі;
- ✓ мемлекет пен азаматтардың қарым-қатынас тәсілдері, оның ішінде

маңызды қызметтер көрсету.

Инновациялар саны артып келеді, бизнесті басқарудың түбегейлі басқа модельдері және инвестициялық стратегияларды жүзеге асырудың жаңа тәсілдері іске қосылуда. Қаржы индустриясы цифрландырудың көшбасшысы болып табылады, ол пайда болуы мен дамуында көрінеді

- ✓ онлайн-банкинг;
- ✓ электрондық төлемдер;
- ✓ краудфандинг;
- ✓ несиелік тәуекелдерді бағалауға арналған скорингтік модельдер;
- ✓ инвестициялық кеңесші Роботтар;
- ✓ бұлтты ақпаратты сақтау;
- ✓ криптовалюта, блокчейн;
- ✓ P2P несиелеу.

Кәсіпорындар бизнесті басқару, бақылау және талдау, сондай-ақ өз қызметтерін немесе тауарларын сату үшін цифрлық технологияларды пайдаланады. Қаржылық өнімдердің көпшілігін онлайн режимінде алуға болады, мысалы, несие беру, шот-фактураны төлеу немесе инвестициялау[2].

Қоғам салықтарды төлеуге және смартфонның көмегімен ЖКУ түбіртегі бойынша төлем жасауға дағдыланған. Несие алу үшін Банктің веб-сайтына кіріп, өтінім қалдыру жеткілікті. Акцияларды онлайн сатып алуға болады. Интернеттің болуы қаржыны орны мен уақытына қарамастан басқаруға мүмкіндік береді.

Сандық компаниялардың мысалы – «Яндекс. Такси» немесе Uber . Олар тұтынушылармен өзара әрекеттесудің инновациялық технологияларын қолданады. Бұл компанияларда қызмет көрсетуді ұйымдастыру дәстүрлі жүйемен салыстырғанда әлдеқайда аз шығындарды талап етеді, нәтижесінде клиент үшін таксимен жүру арзандайды.

Кейде дәстүрлі әдістермен жұмыс істеген компаниялар цифрлық экономикаға жүгінеді. Мысал ретінде «Пятерочка» дүкендер желісін келтіруге болады. Қаражаттың 70 % - ы қызмет көрсетуге жұмсалды. Мұны түсінген әкімшілік серіктес-IBS компаниясының көмегімен цифрлық трансформацияны енгізу арқылы жаңа технологияларға көшті. Бұл супермаркеттер желісінің бизнес моделін жақсартты.

Экономиканы цифрландырудың оң және теріс жақтарын қарастыратын болсақ, цифрландыру процесі прогрессивті болып табылады. Бұл қоғамдағы қарым-қатынастардың дамуына оң әсер етеді және барлық қатысушыларға: қарапайым азаматтарға, шағын бизнеске, орта және ірі компанияларға, мемлекеттік құрылымдарға операциялар жасаудың ыңғайлылығын арттырады[3].

Интернет арқылы көптеген тауарлар мен қызметтерді табуға, оларды онлайн төлеуге және ыңғайлы жерде алуға болады. Бұл уақыт пен күш-жігерді үнемдеуге мүмкіндік береді. Цифрландырудың басқа да артықшылықтары бар:

✓ Сатып алушының қажеттіліктеріне назар аудару, тауарлар мен қызметтердің ең қолайлы нұсқаларын төмен бағамен таңдау.

✓ Жеке және заңды тұлғалар үшін қызметтерді алуға қол жетімділікті жеңілдету. жеткізуші тікелей, делдалдарды тартпай, электронды және ақпараттық технологияларды қолдана отырып, сатып алушымен өзара әрекеттеседі. Интернет арқылы өнімдерді сатып алуға да, құжаттарды рәсімдеуге де болады.

✓ Жаңа стартаптардың белсенді құрылуы жүріп жатыр. Цифрлық қызметтерді дамытуға және олардың бағдарламалық қамтамасыз етуіне байланысты жобаларға инвестициялар өсуде. Нәтижесінде жаңа жұмыс орындары пайда болып, еңбек өнімділігі артып келеді..

✓ Электрондық форматта жұмысқа ауысқан компанияларда шығындардың төмендеуі байқалады. Бұл маркетинг, сату, логистика және көлік шығындарының азаюына байланысты, сонымен бірге тікелей сатылымның өсуі байқалады.

✓ Қызмет ашық бола бастайды, өйткені цифрлық экономикада операциялар онлайн режимінде жүзеге асырылады және салық органдары сатып алу-сату туралы ақпарат алады. Бұл «қара бухгалтерлік есепті» жүргізуге кедергі келтіреді және сыбайлас жемқорлық пен адал емес схемалармен күресуге ықпал етеді.

✓ Ел өндірісінің бәсекеге қабілеттілігі артып, бизнесті жүргізудің географиялық шекаралары кеңейеді.

Мүмкіндіктерді кеңейту кезінде тәуекелдің өсуі сөзсіз. Бизнесті цифрландырудың басты проблемасы-ақпараттың таралуы және бірқатар салалардағы құқықтық шектеулер. Егер жаһандық экономиканы цифрландырудың кемшіліктері туралы айтатын болсақ, олар:

✓ Алаяқтықтың жаңа мүмкіндіктері. Деректерді құқықтық, техникалық, физикалық және криптографиялық жағынан қорғай отырып, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажет.

✓ Жұмыссыздық пайызын арттыру. Жаңа мамандықтар мен жұмыс орындарының пайда болуына қарамастан, бірқатар кәсіптер мен бүкіл салалар талап етілмейді және біртіндеп жоғалады.

✓ Технологиялық алшақтық. Кейде қажетті әзірлемелердің болмауына байланысты цифрлық технологияға толық көшуді қамтамасыз ету мүмкін емес.

✓ Сандық алшақтық. Әзірге әрбір адам интернетке тұрақты қол жеткізе бермейді, тіпті мемлекеттік қызметтерді алу үшін есептік жазба жасау қиынға соғады. Жалпыға бірдей цифрландыру туралы айтуға әлі ерте.

✓ Сандық құлдық. Интернетті белсенді пайдалану адамның бостандығын шектейді. Оның жеке деректері қол жетімді болады, желідегі әрекеттер мен мүдделер бақыланады. Адам бизнес объектісіне айналады, оның бір нәрсеге аз көңіл бөлуі қолданылады, жиі теріс пайдалану[4].

Экономиканы цифрландырудың 6 негізгі құралы, қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар цифрлық экономикаға азды-көпті қатысы бар. Олардың ішіндегі ең маңыздылары төменде келтірілген.

Компьютер желісі

Бұлтты есептеу-бұл ақпараттық-технологиялық тұжырымдамалардың бірі. Бұл модель конфигурацияланатын есептеу ресурстарының қорына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Провайдермен келісімшарт жасасу арқылы Пайдаланушы Жеке кабинетке кіре алады және қашықтағы ресурстар мен серверлерге жүгіне алады. Бұл жағдайда тек нақты пайдаланылатын қуаттар төленеді. Бұл ресурстар деректер желілері, оларды сақтау құрылғылары, серверлер, қолданбалар, қызметтер және олардың әртүрлі комбинациялары болуы мүмкін. Яғни, бұлтты деректерді өңдеу технологиялары пайдаланушыға компьютерлік ресурстарды онлайн қызмет ретінде ұсынады.

Классикалық it архитектурасымен салыстырғанда бұлтты технологиялар келесі позицияларда жеңіске жетеді:

- ✓ есептеу қуатын үнемдеуге мүмкіндік береді;
- ✓ ақауларға төзімді;
- ✓ деректерді өңдеудің жоғары жылдамдығын беріңіз;
- ✓ лицензиялар мен бағдарламалық жасақтаманы үнемдеңіз;
- ✓ арзан сервер кеңістігі;
- ✓ қол жетімді (тек Интернеттің болуымен шектеледі);
- ✓ DDOS шабуылдарына төзімді.

Үлкен деректер

Үлкен деректер-бұл құрылымдалған және құрылымдалмаған деректер массивтерін өңдеуге және адамның қабылдауына қолайлы нәтижелерге қол жеткізуге арналған тәсілдер, механизмдер мен әдістер жүйесі. Деректердің үлкен көлемі, әртүрлілігі және үнемі жаңаруы оларды өңдеу үшін арнайы автоматтандырылған құралдарды қолдануды талап етеді. Мұнда ақпаратпен жұмыс істеудің стандартты әдістері тиімсіз.

Яғни, үлкен деректер технологиясы-бұл үлкен көлемдегі материалға негізделген статистика, талдау, болжау және шешім қабылдау механизмі. Ақпараттық технологиялардың бұл тұжырымдамасы 2010 жылдан бастап қарқынды дами бастады. Қазір IBM, Oracle, Microsoft, Hewlett-Packard, EMC, Apache Software Foundation (HADOOP) және басқа компаниялар әзірлеген үлкен деректерді өңдеуге арналған көптеген әдістер мен бағдарламалық өнімдер бар.

Үлкен деректермен жұмыс істеу әдістері, мысалы, осындай ақпарат көздері үшін қажет:

- ✓ Интернет желісіндегі пайдаланушы әрекеттерінің журналдары;
- ✓ Автокөлік кәсіпорны үшін автомобильдерден GPS сигналдары;
- ✓ банк қызметтерін пайдаланатын Клиенттердің барлық транзакциялары

туралы мәліметтер;

- ✓ үлкен бөлшек сауда желісіндегі барлық сатып алулар туралы ақпарат;

Заттар интернеті

Бұл тұжырымдама көптеген технологияларды біріктіреді. Ол сенсорлармен жабдықталуға және нақты уақыт режимінде, соның ішінде автоматты режимде қашықтан бақылау, бақылау және басқару үшін барлық құрылғылар мен заттарды Интернетке қосуға негізделген.

Қазіргі уақытта екі үлкен бағыт бар:

IoT-Internet of Things, бұл орыс тілінде «Заттар интернеті» сияқты естіледі;

IIoT-Industrial Internet of Things, яғни заттардың өнеркәсіптік интернеті.

Бұл бағыттар ұқсас құралдарды пайдаланады, айырмашылық олардың мақсатына байланысты. Заттар интернеті болашақта модельдерді болжау және құру үшін қолданылатын әртүрлі деректерді жинау үшін қолданылады. Өнеркәсіптік Заттар интернеті сенсорлық көрсеткіштерді қолдана отырып, қашықтан басқару арқылы өндірісті автоматтандыруға арналған.

Ovum, Machina Research және Nokia сарапшылары 2025 жылға қарай өнеркәсіптік қосылған құрылғылардың саны 20-дан 200 миллиард бірлікке дейін болады деп болжайды.

Көптеген елдер цифрлық экономиканы дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламаларына сәйкес Басқару технологияларын, соның ішінде оларды виртуалды пайдалану мүдделерін дамытуда. Бұл Германиядағы Industrie, АҚШ-тағы Advanced Manufacturing Technology, Қытайдағы өндірісті дамытудың стратегиялық тұжырымдамасы, ол сапаға, инновацияға және озық технологияларды енгізуге баса назар аударады, Ұлыбританиядағы innovate UK, Австралиядағы National Digital Economy.

Ресейде де заттар интернеті платформаларын қалыптастыру және енгізу және осы тұжырымдаманы қолдану үшін қолданбалы қызметтерді әзірлеу бойынша жобалар бар. Интернет-бастамаларды дамыту қоры (ФРИИ) заттар интернетін дамытудың Жол картасын әзірледі және Заттар интернеті қауымдастығын құрды. Росстандарт шеңберінде «кибер-физикалық жүйелер» стандарттау жөніндегі техникалық комитет құрылды. IoT саласындағы стандарттарды әзірлеу және қабылдау басталды.

Виртуалды валюта

Виртуалды немесе цифрлық валюта-бұл материалдық көрінісі жоқ, бірақ толыққанды ақша белгісі ретінде пайдаланылатын ақша қаражаты.

Криптовалюта

Бұл виртуалды валютаның бір түрі. Оның шығарылымы («тау-кен» деп аталады) криптографиялық алгоритмдерді (шифрларды) нақты түрде қолдануға негізделген.

Блокчейн

Blockchain (таратылған тізілім, транзакция блоктарының тізбегі) бұл жүйе мүшелері жүргізген барлық транзакциялар туралы ақпаратты қамтитын таратылған (яғни орталығы жоқ) мәліметтер базасы. Ақпарат блокчейн түрінде сақталады. Бұл жүйе осылайша сақталған ақпаратты бұрмалауды қиындатады.

Блокчейн виртуалды валюта жүйелерінде ақша бірліктерін шығару, оларды аудару және осы операциялардың тарихын сақтау үшін қолданылады.

Экономиканы цифрландырудың тұжырымдамалық бағыттары

Платформа тұжырымдамасы-тек цифрлық экономикаға ғана тән жаңа бизнес-модель-цифрлық платформа. Оның мазмұны халыққа және компанияларға нарықтың әртүрлі қатысушыларының қызметін реттеу бойынша қызмет көрсетуден тұрады. Платформа қатысушыларға бірқатар ыңғайлылықтарды ұсынады, олардың арасындағы сенімділік рейтингтерін автоматты түрде жасайды және ең бастысы тауар/қызмет сатушысы мен сатып алушысына бір-бірін тез табуға, мәміле жасауға және есептеулер жүргізуге көмектеседі.

Цифрлық платформалардың жұмысы өндіріс пен алмасу процестерін тезірек және арзан етеді, делдалдарды алып тастауға мүмкіндік береді, нарықтардың тиімділігі мен еңбек өнімділігін едәуір арттырады.

Сонымен қатар, көптеген платформалар географиялық тұрғыдан шектелмейді және олардың қызметтерін планетаның кез-келген бұрышында пайдалануға болады. Мұндай платформалардың мысалдары-Uber, Airbnb, Amazon, Alibaba және басқалары [5].

«Индустрия» 4.0 және «ақылды зауыт»

Платформа тұжырымдамасы негізінен сауда және логистика қажеттіліктеріне бейімделген. «Индустрия 4.0» тұжырымдамасы және оның «ақылды зауыт» технологиялық өзегі өнеркәсіп үшін цифрлық салаға жолдама болды.

«Ақылды зауыттың» ерекшеліктері:

✓ Барлық сегменттер мүмкіндігінше автоматтандырылған. Сериялық өнімді шығару кезінде ҒЗТҚЖ-ның (ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың) үлесі мен маңыздылығы жеке тапсырыстар бойынша күрделі техникалық бұйымдар үшін ҒЗТҚЖ-ның маңыздылығынан еш айырмашылығы жоқ.

✓ Өндіріс оңай өзгереді, оның желілері жылдам жаңартуға және қайта құруға бейімделген. Әрбір сілтеме мен ішкі жүйе өнеркәсіптік Заттар интернеті арқылы дербес басқарылады.

✓ Өнімді өндіру циклінің барлық кезеңдерінде «ақылды зауыттың» барлық буындары өзара байланысты жұмыс істейді және онлайн режиміндегі кері байланыс ағындарымен реттеледі.

✓ PLM басқару. Өнімнің өмірлік циклінің барлық кезеңдері басқару объектісі болып табылады, соның ішінде логистикамен, қызмет көрсету орталықтарымен өзара әрекеттесу және кері байланыс алу

«Киберфизикалық жүйе» тұжырымдамасы

Бұл технологиялық тұжырымдама мағынасы бойынша «Ақылды зауытқа» жақындайды. Бұл есептеу ресурстары мен физикалық процестердің бірыңғай жүйесі.

Киберфизикалық жүйелерге датчиктер, жабдықтар және ақпараттық жүйелер кіреді, олар жеке кәсіпорындарды да, олардың кешендерін де қамтуы мүмкін, кешенге енгізілген бірліктер күн тізбектерінде дәйекті қайта бөлуді жүзеге асырады.[6]

Қорытындылай келе айтарымыз, қандай жағдай болса да экономиканы цифрландыру – қоғамды дамытудың,

әлем өркениетіне ілесудің кепілі. Біз дамыған мемлекеттерден қалмай ілесіп цифрландыру бойынша бәсекеге қабілетті мемлекет болуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Компьютерные технологии в экономической науке и образовании. Гайдук Н.В. Краснодар, 2020.

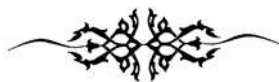
2. Электронды құрал:[https:// gb.ru/blog/tsifrovizatsiya-ekonomiki/](https://gb.ru/blog/tsifrovizatsiya-ekonomiki/)

3. Электронды құрал:[https:// gb.ru/blog/tsifrovizatsiya-ekonomiki/](https://gb.ru/blog/tsifrovizatsiya-ekonomiki/)

4. Электронды құрал:<https://gb.ru/blog/tsifrovizatsiya-ekonomiki/>

5. Министерство Финансов Республики Казахстан [Электрон.ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38653326&pos=3;-52#pos=3;-52 - (дата обращения: 13.10.2022)

6. Как растет госдолг в разных странах мира [Электрон.ресурс]. – URL: <https://kz.kursiv.media/2021-06-14/kak-rastet-gosdolg-v-raznykh-stranakh-mira/> (дата обращения: 13.10.2022)

УДК 334.01

**ANALYSIS OF THE PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF
ENTREPRENEURSHIP AT THE PRESENT STAGE****Zhantaeva A. - master in Economics
Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz**

Аңдатпа. Мақалада қазіргі кезеңдегі кәсіпкерлікті дамытудың теориялық аспектілері мен мәселелері қарастырылып, аймақтағы кәсіпкерліктің жағдайына талдау жасалынып, Жамбыл облысы мысалында кәсіпкерлікті дамыту жолдары ұсынылған.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, шағын бизнес, өңірлік экономика, бәсекеге қабілеттілік, мемлекеттік бағдарламалар.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты, вопросы развития предпринимательства в современный период. Проведен анализ состояния предпринимательства в регионе, а также предложены пути развития предпринимательства на примере Жамбылской области

Ключевые слова: предпринимательство, малый бизнес, региональная экономика, конкурентоспособность, государственные программы.

Annotation. The article deals with the development of entrepreneurship in the modern period. Theoretical aspects of the development of small business in the modern period are considered. An analysis of the state of entrepreneurship in the region was carried out, and ways for the development of entrepreneurship were proposed on the example of the Zhambyl region.

Keywords: entrepreneurship, small business, regional economy, competitiveness, government programs.

The infrastructure of small business plays an important social role, therefore its creation and development, as a rule, is fully or partially financed on a non-commercial basis at the expense of the state with the participation of the funds and opportunities of business communities, as well as financial resources from private sources (subsidies, grants, charitable organizations and etc.). Small Business Infrastructure refers to a system of organizations dedicated to assisting small business organizations. As a rule, assistance is provided to small enterprises and enterprises or certain categories of them on conditions other than market ones (for example, soft loans, free consultations, cheap rent and reduced price of services), which distinguishes small business infrastructure from a wide range of organizations specializing in the provision of commercial business services. There are several factors that negatively affect the development of small businesses. One of the biggest problems hindering the development of small businesses is that many businesses do not have sufficient financial resources to meet their investment and working capital needs. Due to the low guarantee capacity of small businesses, banks are forced to change the cost of credit risk by raising interest rates[1].

Another factor that negatively affects the development of entrepreneurship is the imperfection or lack of existing norms in the country's legislation regulating the activities of small businesses, which leads to an increase in administrative barriers. The formation and development of entrepreneurship in Kazakhstan took place in difficult and always favorable socio-economic conditions of the transition period against the backdrop of a

complex macroeconomic crisis and a decline in the standard of living of the population. The process of forming the non-state sector of the economy is currently facing a number of objective and subjective problems that impede its dynamic development. For the further development of small businesses, the head of state determines the main directions for supporting small businesses in the near future, including the creation of industries with high added value in the system of state institutions to support the business climate, competitive environment and the private sector. The government is pursuing a deep policy of comprehensive infrastructure development to modernize the financial sector and support small businesses: expanding the network of small business centers, business incubators, consultants, leasing and other companies, creating specialized data banks to serve small businesses[2].

Entrepreneurship is an independent initiative activity. General indicators of the business sector in the Zhambyl region are presented in the following table.

Table 1

General indicators of the business sector in the Zhambyl region

Indicators	2018y	2019y	2020y	Rate of increase, % 2020/2018
1. The share of small and medium-sized businesses in the gross regional product, %	18,8	20,9	20,9	111,2
2. Registered small and medium-sized businesses, units	76 878	80 019	84 746	110,2
3. Operating subjects of small and medium-sized businesses, units.	58 692	63 262	69 961	119,2
4. Number of people employed in small and medium-sized businesses	120 131	119 540	127 419	106,1
5. Output of products by small and medium-sized businesses, million tenge	431 073	479 542	520 445	120,7

As can be seen from the table, the share of entrepreneurship in the gross regional product in the Zhambyl region in the reporting year amounted to 20.9% and increased by 11.2% compared to 2018. The number of operating small and medium-sized businesses in the region in 2020 amounted to 69961 units. 127,419 people work in these business entities. The volume of production of small businesses in 2019 amounted to 520445 million tenge and is growing compared to previous years.

As can be seen from the figure, in 2020, 60% of the volume of production by business objects falls on small and medium-sized enterprises. The share of peasant farms in the reporting year is 30% and the share of individual entrepreneurs in production is 10%.

In general, in the Zhambyl region, as a result of the implementation of the state program aimed at supporting the business sector, some work has been done, and many entrepreneurs have received financial support.

Any sociological research should begin with the identification of the problem. The purpose of the sociological study in this article is to identify problems that hinder the development of small businesses in the region [3].

As objects of study, enterprises of various organizational and legal forms of ownership and industry affiliation of the Zhambyl region were selected. From a large set of methods for collecting information, a survey method was chosen.

According to the survey, it is possible to determine the ways for the development of small business in the Zhambyl region.

For example, to the question “What problems are now acute for small businesses?” 31% of respondents noted the imperfection of the legislation and 25% of respondents noted the lack of own funds as the main problem facing small businesses at the present time.

Respondents when answering the question: "What problems did you encounter regarding personnel?" , as the main problem, the lack of special knowledge and skills was noted (41% of respondents), that is, it is necessary to open centers in the region that are engaged in the formation of skills necessary for small business.

Entrepreneurs, answering the question "What kind of assistance do you want to receive from the state?", Emphasized the need to open Business Support Centers, consulting institutions at the regional level (41% of respondents).The next main problem was the issue of obtaining a loan on favorable terms (27% of respondents).

28% of entrepreneurs of the Zhambyl region who took part in the survey "What measures to support small businesses do you consider the most effective?" emphasized the need for financial support for innovative projects.

To form an innovation system in Kazakhstan, 4 main subsystems (scientific potential, innovative entrepreneurship, innovative and financial infrastructure) have been identified, where the state can effectively implement innovation policy.

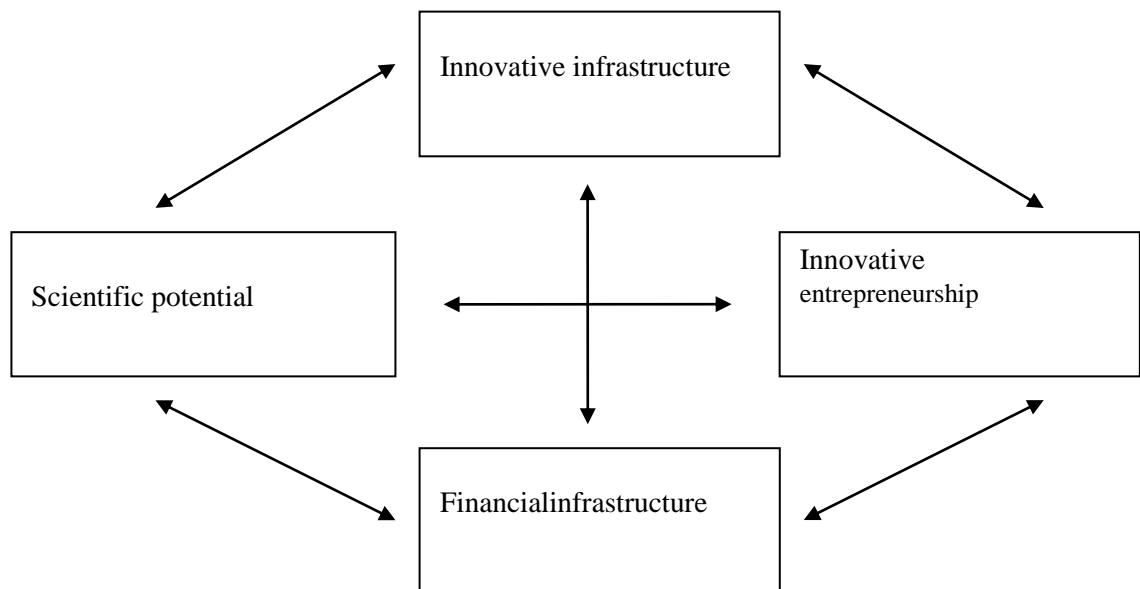

Figure 2. Elements of an innovation system

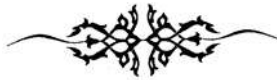
Similar elements of the innovation system are typical for all regional innovation systems in Kazakhstan.

As a result of the study, ways for the development of small business in the region were identified. In the Zhambyl region, for the development of small business, it is

necessary to carry out activities such as supporting innovative projects, improving the legal framework, eliminating administrative barriers to entrepreneurs, and creating regional business centers for entrepreneurs.

References:

1. Alexandrovskaya Yu.P. Evaluation of the economic efficiency of investments in small business // Economics and business: theory and practice. - 2019. - No. 12-1. - S. 12-14.
2. Didenko V.Yu. Assessment of the effectiveness of strategic financial management of small business organizations / V.Yu. Didenko, N.I. Morozko // Economics. Taxes. Right. - 2015. - No. 2. - P. 94-100.
3. Kireev N.N. Mechanism for assessing and improving the efficiency of small business development in the region: dis. ... cand. economy Sciences / Kireev N.N. ; Southwestern State un-t. - Kursk, 2019. - 183 p.

ҚҰҚЫҚ

УДК 364.3

**ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ПРОГРАММ СТРАХОВАНИЯ ПО
ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ НА ПРОИЗВОДСТВЕ В
СИСТЕМЕ ОСНС**

Абикенова Ш.К., Сактаганова А.Б., Сактаганова И.С.
Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда
Республики Казахстан,
г. Астана, Республика Казахстан

Андатпа. Мақалада Еңбек министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының зерттеулерін бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде «Қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және Қазақстан Республикасындағы сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру» (BR11965728) тақырыбындағы ғылыми-техникалық бағдарламаны іске асыру барысында Қазақстан Республикасында өндірістегі жазатайым оқиғалардың алдын алу жөніндегі сақтандыру бағдарламаларын құқықтық регламенттеу және Қазақстан Республикасының әлеуметтік қорғалуы жүргізіледі. Тәуелсіздік жылдарында мемлекеттің, қоғамның, конституциялық-құқықтық жүйенің эволюциясына байланысты мемлекеттің көптеген саяси-құқықтық, экономикалық институттары түбегейлі өзгерді. Бұл үдеріс жазатайым оқиғалардан сақтандыру институтының теориялық-құқықтық негіздерін қозғады, оның Қазақстан Республикасының өндірістердегі еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етуінің қазіргі кезеңіндегі маңыздылығын асыра бағалау қиын. Осы институттың түбегейлі жаңа экономикалық-құқықтық, әлеуметтік негіздерін, атап айтқанда, тұжырымдаманы, белгілерді, заңнамалық шараларды жаңарту, өндірістегі жарақаттарды азайту және кәсіптік аурулардың қаупін болдырмау бойынша жұмыс берушілерді ынталандыру, қызметкерлерді еңбек қызметіне қайтаруға, еңбекақы алуға және әлеуметтендіруге және Қазақстан Республикасында әлеуметтік мемлекет сипаттағы басқа да көптеген әлеуметтік кепілдіктерге бағытталған шараларды қалыптастыру қажет.

Түйінді сөздер: қауіпсіз еңбек, жазатайым оқиғалардан міндетті сақтандыру, жазатайым оқиғалардың алдын алу, міндетті сақтандыру.

Аннотация. В статье проводится правовая регламентация программ страхования по предотвращению несчастных случаев на производстве в Республике Казахстан в ходе реализации научно-технической программы на тему: «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан» (BR11965728) в рамках программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-

исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты Республики Казахстан. За годы независимости в силу эволюции государства, общества, конституционно-правовой системы содержательно изменились многие политико-правовые, экономические институты государства. Этот процесс затронул теоретико-правовые основы института страхования от несчастных случаев, значение которого в современный период обеспечения Республикой Казахстан безопасности труда на производствах сложно переоценить. Необходимо сформировать принципиально новые экономико-правовые, социальные основы этого института, в частности обновление понятия, признаков, законодательных мер стимулирование работодателей по снижению травм на производстве и предотвращения рисков профессиональных заболеваний, мер направленных на возвращение работников к трудовой деятельности, получению оплаты труда и социализацию и многих других социальных гарантий характерных для Республики Казахстан как социального государства.

Ключевые слова: безопасный труд, обязательное страхование от несчастных случаев, предотвращение несчастных случаев, обязательное страхование.

Annotation. The article provides legal regulation of insurance programs for the prevention of industrial accidents in the Republic of Kazakhstan during the implementation of a scientific and technical program on the topic: «Economic problems of safe work and institutional transformations of the insurance mechanism in the Republic of Kazakhstan» (BR11965728) within the framework of program-targeted funding of research of the Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan. Over the years of independence, due to the evolution of the state, society, constitutional and legal system, many political, legal and economic institutions of the state have changed significantly. This process affected the theoretical and legal foundations of the Institute of accident insurance, the importance of which in the modern period of ensuring the safety of the Republic of Kazakhstan at work is difficult to overestimate. It is necessary to form fundamentally new economic, legal, social foundations of this institution, in particular, updating the concept, signs, legislative measures to encourage employers to reduce injuries at work and prevent the risks of occupational diseases, measures aimed at returning employees to work, receiving wages and socialization, and many other social guarantees characteristic of the Republic of Kazakhstan as a social states.

Keywords: safe work, compulsory accident insurance, accident prevention, compulsory insurance.

Современная система конституционно-правового регулирования отношений в сфере социального страхования от несчастного случая на производстве напрямую связана со сферой охраны труда. С правовой позиции является важнейшим компонентом системы социальной защиты трудовых отношений, институтом в котором аккумулируются основные правила организации данного процесса в Республике Казахстан.

Законодательное формирование института обязательного страхования от несчастных случаев на производстве началось с периода обретения Республикой Казахстан своей независимости. Как показывает анализ законодательной деятельности Республики Казахстан, за годы независимости вопрос охраны труда

постоянно находился и находится под пристальным вниманием руководства государства.

С уверенностью можно сказать, что в государстве сформировалась система конституционно-правовых норм в анализируемой сфере. Она включает нормы Конституции Республики Казахстан, законов Республики Казахстан, подзаконных нормативных правовых актов принятых в Республики Казахстан.

За годы независимости Конституция Республики Казахстан установила отправные начала нормативной регламентации отношений в сфере охраны труда. В тексте Конституции Республики Казахстан закреплены положения, определяющие основы экономического развития, международного сотрудничества, в том числе и в вопросах охраны труда.

Так в п.2 ст. 1 Основного закона указывается, что основополагающими принципами деятельности Республики являются: общественное согласие и политическая стабильность, экономическое развитие на благо всего народа, казахстанский патриотизм, решение наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами, включая голосование на республиканском референдуме или в Парламенте Республики Казахстан. П. 2 Статьи 24 Конституции Республики Казахстан закрепляет гарантии обеспечивающие права человека на безопасные условия труда, на достойное вознаграждение за труд без какой-либо дискриминации, а также на социальную защиту от безработицы.

Помимо Конституции Республики Казахстан за годы независимости в государстве сложилась система норм, характеризующая основы категориально-понятийного аппарата терминов «охрана труда», «страхование работника от несчастных случаев». Кратко охарактеризуем эволюцию развития данных понятий в нормах законодательства Республики Казахстан.

Как отмечает А.В. Блинова, анализируя исторические этапы становления страхового законодательства Республики Казахстан страховое законодательство основывается на Конституции Республики Казахстан 1995 года, нормах: Особенной части Гражданского кодекса от 1 июля 1999 года, Кодекса Республики Казахстан от 01.01.09 года «О налогах и других обязательных платежах в бюджет», Закона Республики Казахстан от 18 декабря 2000 года «О страховой деятельности», Закона Республики Казахстан от 3 июня 2003 года «О Фонде гарантирования страховых выплат», Закона Республики Казахстан от 11 января 2007 года «О лицензировании [1].

Важным нормативно-правовым актом определяющими правовую основу термина «охрана труда» принятым в государстве является закон Республики Казахстан от 15 мая 2007 года № 252-III «О введении в действие Трудового кодекса Республики Казахстан» согласно которому в понятие охрана труда включается как системы обеспечения безопасности жизни граждан помимо вышеперечисленных в законе 2004 года мероприятий и средств изменяется перечень мероприятий, а также дается трактовка понятию система управления охраной труда» - отмечает автор [1].

Правовой основой функционирования анализируемого института в Республики Казахстан является принятие в 2005 году закона «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей»[2]. До введение в действие данного нормативного правового акта данные виды отношений связанные с возмещением ущерба на производствах по независящим от работника обстоятельствам регламентировались нормами гражданского права, в отдельных случаях проходило под давлением

администрации в принудительном порядке. К сожалению, отдельные работники доказывали факт своей вины в происшедших несчастных случаях.

Особенностью данного нормативного правового акта явилось закрепление основных понятий связанных с регулированием отношений в анализируемой сфере, объектов и субъектов обязательного страхования работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей, цели и принципы обязательного страхования работника от несчастных случаев и т.д.[2].

В законе Республики Казахстан от 7 февраля 2005 года № 30-ІІІ «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» в п.п.6, 8 ст. 1 содержатся общие определения таких понятий как «страховой случай», «страхование работника от несчастных случаев»[5].

Под страховым случаем законодатель понимает «несчастный случай при исполнении трудовых (служебных) обязанностей (несчастный случай), произошедший с работником (работниками) при исполнении им (ими) трудовых (служебных) обязанностей в результате воздействия вредного и (или) опасного производственного фактора, вследствие которого произошли производственная травма, внезапное ухудшение здоровья или отравление работника, приведшие его к установлению ему степени утраты профессиональной трудоспособности, профессиональному заболеванию либо смерти» [2].

Страхование работника от несчастных случаев рассматривается как «комплекс отношений по защите имущественных интересов работника, жизни и здоровью которого причинен вред при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей»[2]. Но закон при всей его специфике не содержит определение анализируемого понятия. Принятый 26 декабря 2019 года закон Республики Казахстан «Об обязательном социальном страховании» № 286-VІ также не содержит определение понятия [3].

В настоящее время проводится научно-исследовательская работа на тему «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан». По ее результатам в 2023 году в соответствии с пунктом 12-1 плана действий по обеспечению безопасного труда в Республике Казахстан до 2025 года будет разработана концепция проекта Закона по совершенствованию механизмов предупреждения производственного травматизма и совершенствованию механизма обязательного страхования от несчастных случаев на производстве.

Помимо этого, приняты нормативные-правовые акты в области безопасности и охраны труда:

приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 30 марта 2023 года № 98 «О внесении изменений в некоторые приказы Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан», которым предусмотрены внесения изменения в Правила разработки, утверждения и пересмотра инструкции по безопасности и охране труда работодателем, утвержденных приказом Министра здравоохранения и социального развития РК от 30 ноября 2015 года № 927, Правила и сроки проведения обучения, инструктирования и проверок знаний по вопросам безопасности и охраны труда работников, руководителей и или, ответственных за обеспечения безопасности и охраны труда, утвержденных приказом Министра здравоохранения и социального развития РК от 25 декабря 2015 года № 1019, Правила квотирования рабочих мест для трудоустройства граждан из числа

молодежи, потерявших или оставшихся до наступления совершеннолетия без попечения родителей, являющихся выпускниками организаций образования, утвержденных приказом Министра здравоохранения и социального развития РК от 26 мая 2016 года № 412;

приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 31 декабря 2022 года № 550 «О внесении изменения в приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 27 августа 2020 года № 340 «Об утверждении Типового положения о системе управления охраной труда»;

приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 28 декабря 2022 года № 524 «О внесении изменения в приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 11 сентября 2020 года № 363 «Об утверждении Правил управления профессиональными рисками»;

приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 28 июня 2022 года № 222 «О внесении изменений и дополнений в приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 1053 «Об утверждении Списка производств, цехов, профессий и должностей, перечня тяжелых работ, работ с вредными и (или) опасными условиями труда, работа в которых дает право на сокращенную продолжительность рабочего времени, дополнительный оплачиваемый ежегодный трудовой отпуск и повышенный размер оплаты труда, а также правил их предоставления»;

приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 31 марта 2022 года № 108 «О внесении изменения в приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 2 сентября 2020 года № 349 «Об утверждении Межотраслевых типовых нормативов численности работников служб охраны труда».

В целях социальной защиты лиц, ставших инвалидами вследствие несчастного случая на производстве, предусмотрены социальные выплаты из трех источников – государственные социальные пособия по инвалидности из республиканского бюджета, социальная выплата на случай утраты трудоспособности из Государственного фонда социального страхования, выплаты по возмещению вреда, которые осуществляет страховая компания, если пострадавший застрахован в соответствии с Законом РК «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей».

В Республике Казахстан страхование работников от несчастных случаев носит обязательный характер. Страховой тариф зависит от вида экономической деятельности, класса профессионального риска и статистики несчастных случаев на производстве конкретного работодателя.

Наличие конкурентной среды в системе ОСНС, а также применение понижающего поправочного коэффициента к безубыточным предприятиям усилили ответственность работодателя за состояние технической безопасности и охраны труда, а также имущественную заинтересованность в недопущении на предприятии страховых случаев, что показало положительную динамику в снижении количества страховых случаев на производстве.

Возврат к старой системе со 100% участием государства может привести к снижению заинтересованности и экономического стимула у работодателей в улучшении условий труда и принятии мер к уменьшению травматизма на производстве и профессиональных заболеваний[4].

Все вышеприведённые проблемные аспекты несомненно имеют негативное влияние на комплексное развитие данной сферы страхования. И пути решения на наш взгляд следующие:

1. Приведение понятийного аппарата к единому определению несчастного случая на производстве (унификация).

2. В целях повышения эффективности системы обязательного страхования работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей необходима проработка о совершенствовании институциональной инфраструктуры, в том числе (возможно) путем создания единого оператора (фонда) социального страхования несчастных случаев, реализующего триединый функционал: компенсаторный, реабилитационный, превентивный. В этой связи, в Закон РК «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» необходимо ввести понятия «функции программ страхования»[5].

Комплекс мер должен также включать: создание единой системы учета несчастных случаев, персонифицированной базы данных, интеграции всех информационных систем государственных органов и других заинтересованных организаций.

При этом, доступ к регистрации производственного травматизма должны иметь все работники. Что позволит в значительной мере снизить, а в дальнейшем и исключить латентность производственных травм.

Список использованной литературы:

1. Блинова А.В. Правовые основы деятельности страхового рынка в Республике Казахстан// Вестник КАСУ 2010. - №4// <https://www.vestnik-kafu.info/journal/25/1072/>(дата обращения 24.08.2022).
2. Закон Республики Казахстан от 25 апреля 2003 года № 405 «Об обязательном социальном страховании» (утратил силу) https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000405_/links (дата обращения: 05.10.2022).
3. Страхование от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний / ГТПДТ и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. - М.: МОТ, 2010. - С.3
4. Об итогах деятельности за 9 месяцев 2022 года// <https://www.gov.kz/memleket/entities/sko-enbek/press/article/details/97957?Lang=ru> (дата обращения: 05.10.2022).
5. Закон Республики Казахстан от 7 февраля 2005 года № 30-III «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2022 г.)// <https://online.zakon.kz/>(дата обращения: 2.10.2022).

УДК 349.3(4/9)

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЯЗАТЕЛЬНОГО СТРАХОВАНИЯ
НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ В ШВЕЙЦАРИИ**

Абикенова Ш.К., Сактаганова А.Б., Сактаганова И.С.
**Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда
Республики Казахстан,
г. Астана, Республика Казахстан**

Андатпа. Бұл мақалада автор Швейцариядағы жазатайым оқиғалардан сақтандыру жүйесінің құқықтық реттелуін талдауға тырысқан. Жазатайым оқиғаларды міндетті сақтандыру еңбек немесе қызмет нәтижесінде жарақаттан немесе аурудан қаржылық қорғауды қамтамасыз етеді, тиісті емделуді және мүгедектік немесе табысынан айырылу үшін өтемақы алуды қамтамасыз етеді. Сақтандыру жүйесінің кемшіліктері талданады

Түйін сөздер: жазатайым жағдайлардан сақтандыру, сақтандыру жүйесі, емдеу, өтемақы, мүгедектік, оңалту.

Аннотация. В данной статье автор попытался сделать анализ правового регулирования страховой системы несчастных случаев в Швейцарии. Обязательное страхование от несчастных случаев обеспечивает финансовую защиту при травмах или болезнях в результате осуществления работы или деятельности, обеспечивает надлежащее медицинское лечение и компенсацию при инвалидности или потере дохода. Проанализированы недостатки системы страхования

Ключевые слова: страхование несчастных случаев, система страхования, медицинское лечение, компенсация, инвалидность, реабилитация.

Annotation. In this article, the author tried to analyze the legal regulation of the accident insurance system in Switzerland. Compulsory accident insurance provides financial protection for injury or illness as a result of work or activity, ensures appropriate medical treatment and compensation for disability or loss of income. The shortcomings of the insurance system are analyzed

Key words: accident insurance, insurance system, medical treatment, compensation, disability, rehabilitation.

В статье анализируются вопросы правового регулирования обязательного страхования несчастных случаев в Швейцарии в ходе реализации научно-технической программы на тему: «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан» (BR11965728) в рамках программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты Республики Казахстан.

К сожалению, производственный травматизм и профессиональные заболевания очень распространены. По оценкам Международной Организации Труда в мире каждый год более 2,3 миллиона человек умирают в результате несчастных случаев на производстве или профессиональных заболеваний. Сотни миллионов людей в той или иной степени становятся жертвами заболеваний или инвалидности, причиной которых стал их труд[1].

Государственное социальное страхование является важнейшим направлением финансовой деятельности страны, а также формой реализации социальной политики. В его основе лежит принцип солидарности, который учитывает степень потребности застрахованного лица требовать определённую выплату.

Обязательное страхование от несчастных случаев - это вид страхования, который требуется по закону для определенных групп людей, таких как служащие или отдельные лица, занимающиеся определенной деятельностью с высоким риском. Целью обязательного страхования от несчастных случаев является обеспечение финансовой защиты тем, кто получил травму или заболел в результате своей работы или деятельности, а также обеспечение того, чтобы они получали надлежащее медицинское лечение и компенсацию за любую возникшую в результате этого инвалидность или потерю дохода.

Страхование от несчастных случаев – давно существующий вид социального обеспечения, который имеет широкое распространение во многих странах, что, в свою очередь, говорит о его большом значении. Программы страхования от несчастных случаев, в том числе на производстве и от профессиональных заболеваний организованы различным образом в ряде стран. Во многих странах, включая Соединенные Штаты и Швейцарию, работодатели по закону обязаны предоставлять страховое возмещение работникам, которое является одним из видов обязательного страхования от несчастных случаев, которое покрывает работников, получивших травмы или заболевших в результате своей работы. В других странах, таких как Германия, существует общая обязанность всех физических лиц иметь страховку от несчастных случаев.

В мировой практике на сегодняшний день используется три модели организации социального страхования: централизованная, децентрализованная и кумулятивная. В странах, где преобладает государственное социальное страхование, используется централизованная модель страхования. Она характеризуется тем, что является обязательной и распространяется на все категории населения. Италия, Великобритания, Швеция, Норвегия и ряд других стран придерживаются данной модели страхования.

Коллективное страхование, которое может быть как обязательным, так и добровольным, отличает децентрализованную модель организации социального страхования. США, Япония внедрили данный механизм страхования.

Германия, Франция, Швейцария апробировали смешанную модель – кумулятивную, которая для покрытия рисков использует в равной мере государственное и коллективное социальное страхование.

В рамках обязательного социального страхования правовая природа отношений интерпретируется исследователями по-разному. Многими исследователями выдвигаются предположения, что они относятся к трудовому праву. В международном праве существенное значение по правовому обеспечению обязательного социального страхования имеют нормы международного права, в том числе ряд Конвенций Международной Организации Труда.

Рассмотрим каким образом регулируется обязательное медицинское страхование несчастных случаев на примере одной из наиболее развитых стран Европы и мира – Швейцарии.

Законодательно страхование от несчастных случаев в Швейцарии было введено еще в 1911. Основную работу по страховому обеспечению в стране осуществляет Швейцарский (федеральный) страховой фонд. Управление данным

фондом осуществляет 40 директоров, в том числе 8 – представителей государства, которые выступают третейскими судьями. Обязательное страхование от несчастных случаев в Швейцарии регулируется Федеральным законом о страховании от несчастных случаев (UVG - Federal Law on Accident Insurance) и Постановлением о страховании от несчастных случаев (UVV - Ordinance on Accident Insurance). В этих документах изложены требования и обязательства работодателей, работников, страховых компаний и других сторон, участвующих в предоставлении страхового покрытия от несчастных случаев[2].

Федеральный закон о страховании от несчастных случаев устанавливает основные рамки обязательного страхования от несчастных случаев в Швейцарии, включая виды покрываемых несчастных случаев и травм, льготы, которые должны быть предоставлены пострадавшим сторонам, а также обязанности работодателей и страховых компаний. В соответствии с данным законом страхование включает как несчастные случаи на производстве и болезни, так и несчастные случаи, не связанные с производством, что означает несчастные случаи, которые происходят вне рабочего места. Покрытие предоставляется частными страховыми компаниями, но эти компании должны быть уполномочены Швейцарским федеральным управлением социального страхования (FSIO - Swiss Federal Social Insurance Office) предлагать страхование от несчастных случаев[3].

Постановление о страховании от несчастных случаев содержит более подробные рекомендации по внедрению Федерального закона, включая конкретные процедуры и требования к документации, которым должны следовать работодатели и страховые компании. Швейцарская национальная организация страхования от несчастных случаев на производстве является главным страховщиком в стране (SUVA — Schweizerische Unfallversicherungstalt).

В дополнение к этим федеральным законам могут существовать дополнительные кантональные нормативные акты, регулирующие предоставление страхования от несчастных случаев в конкретных регионах Швейцарии.

Льготы, предоставляемые обязательным страхованием от несчастных случаев, включают медицинское обслуживание, реабилитацию, пенсии по инвалидности и пособия в случае смерти. Страховка также покрывает любые необходимые транспортные расходы для лечения или реабилитации. Кроме того, Закон требует от работодателей принимать меры по предотвращению несчастных случаев и заболеваний и сообщать о любых несчастных случаях или заболеваниях, которые действительно происходят, компетентным органам[4].

Федеральный совет Швейцарии отвечает за установление минимальных требований к льготам и услугам, которые должны предоставляться в рамках страхования от несчастных случаев, и периодически корректирует эти требования с учетом изменений в медицинских технологиях и практике лечения.

Не смотря на то, что швейцарская система обязательного страхования несчастных случаев обладает многими сильными сторонами, существует также ряд проблем, с которыми она сталкивается:

- высокие затраты: страхование от несчастных случаев в Швейцарии является одной из самых дорогих форм страхования в мире. Высокая стоимость страховых взносов может стать значительным бременем для бизнеса, особенно для малых и средних предприятий;
- страхование от несчастных случаев в Швейцарии является обязательным для всех сотрудников и предназначено для предоставления

финансовой компенсации и поддержки тем, кто получил травмы или заболел на работе или во время поездок на работу и с работы;

- административная сложность: система очень сложна, и предприятиям может быть непросто ориентироваться в административных требованиях. Это может привести к задержкам и дополнительным расходам для бизнеса, что может повлиять на его прибыль;

- растущие расходы на здравоохранение: расходы на здравоохранение в Швейцарии растут, и это оказывает давление на систему страхования от несчастных случаев. Поскольку медицинское лечение становится все дороже, страховым компаниям может быть сложно обеспечить адекватное покрытие для пострадавших работников;

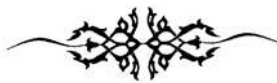
- управление претензиями: процесс рассмотрения претензий по страхованию от несчастных случаев может быть сложным, и обработка претензий может сопровождаться значительными задержками. Это может расстраивать травмированных работников, которые рассчитывают на компенсацию для покрытия своих медицинских расходов и потери заработной платы;

- недостаточное покрытие: хотя система страхования от несчастных случаев в Швейцарии предусматривает покрытие многих видов несчастных случаев, она может не охватывать все виды травм и заболеваний. Например, несчастные случаи, которые происходят вне работы, могут не покрываться, что может оставить работников без надлежащей защиты.

В целом, система страхования от несчастных случаев в Швейцарии весьма эффективна в обеспечении защиты и поддержки пострадавших работников. Однако существует также ряд проблем, которые необходимо решить для обеспечения того, чтобы система оставалась устойчивой и эффективной в долгосрочной перспективе.

Список использованной литературы:

1. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_492746.pdf
2. <https://en.comparis.ch/krankenkassen/unfallversicherung/unfallversicherungsgesetz-uvvg>
3. <https://www.sva-bl.ch/de/>
4. <https://www.swissinfo.ch>

УДК 331.45

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ОХРАНЕ ТРУДА

Рахимова Г.М., Едильбаева Л.И., Ошакбаева Ж.О., Енсебаева А.Р.,
Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда,
г. Астана, Республика Казахстан

Андатпа. Бұл мақалада мемлекеттің еңбекті қорғауды сақтау бөлігіндегі талаптарды арттырудағы рөлі қарастырылады және жұмыс берушілерді еңбекті

қорғау жөніндегі мамандарды жоғары білікті кадрларды іріктеуге мәжбүр ету туралы қарастырылған.

Кілт сөздер: еңбекті қорғау, қауіпсіздік техникасы, еңбек кодексі, нұсқаулық, жұмыс беруші, біліктілікті арттыру.

Annotation. this article examines the role of the state in increasing the requirements for compliance with labor protection and forces employers to select highly qualified personnel for the positions of labor protection specialists.

Keywords: labor protection, safety, labor Code, instruction, employer, professional development.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль государства в повышении требований в части соблюдения охраны труда и рассматривается необходимость принуждения работодателей к подбору высококвалифицированных кадров специалистов по охране труда.

Ключевые слова: охрана труда, техника безопасности, трудовой кодекс, инструкция, работодатель, повышение квалификации.

Охрана труда - это важнейшие мероприятия, обеспечивающие соблюдение показателей жизнедеятельности работников в процессе производственного процесса, включающие в себя множество нормативных, правовых, социально-экономических, санитарных, лечебных, профилактических, реабилитационных и других мер и требований.

Техника безопасности - это ряд мероприятий со стороны работодателя, направленных на обеспечение нахождения работника в безопасном положении в процессе выполнения им трудовых обязанностей.

Работодатель, согласно трудовому законодательству Республики Казахстан, обязан организовать проведение инструктажа по технике безопасности. Он организовывает обучение и инструктаж работников по охране труда, приглашая квалифицированных и прошедших аттестацию отраслевых специалистов на территории образовательного центра своего предприятия либо в специальной образовательной организации, имеющей разрешение на проведение профессиональной подготовки и переподготовки кадров.

Работодатель или его доверенное лицо должен утвердить программы для обучения по охране труда для работников и ответственных за охрану труда сотрудников организации, которые разрабатываются для каждого предприятия индивидуально.

Зачем соблюдать правила безопасности на рабочих местах?

Ответ очевиден: «чтобы избежать травм». Но есть и другие причины.

Несколько причин соблюдать правила безопасности на рабочем месте:

1. Безопасность и здоровье работника. В результате несоблюдения правил техники безопасности и неправильной организации труда на предприятиях Казахстана ежегодно умирает около 200 здоровых, трудоспособных людей.

2. Причинение вреда здоровью других сотрудников. За причинение вреда здоровью граждан предусмотрена как административная ответственность (статья 93 КоАП РК «Нарушение правил обеспечения безопасности и охраны труда»), так и уголовная ответственность. (Ч. 1 ст. 156 УК РК, если лицо, нарушившее правила техники безопасности, промышленной санитарии или иные правила охраны труда, на которое возложены обязанности по организации или обеспечению соблюдения

настоящих Правил, по неосторожности повлекло причинение вреда здоровью средней тяжести).

3. Снижение качества продукции и услуг.

4. Увольнение под влиянием работодателя. Администрация предприятия имеет полное право расторгнуть трудовой договор за неоднократное нарушение техники безопасности или за однократное грубое нарушение техники безопасности (Подпунктом 8) пункта 1 статьи 54 Трудового кодекса Республики Казахстан).

Для увольнения по этому основанию работник должен нарушить правила, предусмотренные конкретным нормативным актом.

Одним из случаев последствий, наступивших в результате нарушения работником требований охраны труда, является несчастный случай на производстве. По поводу каждого несчастного случая на работе составляется соответствующий акт, производится расследование. По результатам расследования государственный инспектор по охране труда составляет заключение, а также выдает предписание, которое является обязательными для исполнения работодателем. В том случае если в документах, подготовленных комиссией, расследующей несчастный случай на производстве, будет установлена вина конкретного работника, из-за которого в связи с нарушением требований охраны труда произошел несчастный случай, то на основании этих документов работник может быть уволен по этому основанию.

Аналогично в отношении аварий и катастроф. Если материалами расследования, производимого уполномоченными органами, будет установлена вина конкретного работника, из-за которого, в связи с нарушением требований охраны труда, и произошла авария или катастрофа, то такой документ может быть положен в обоснование приказа об увольнении работника по этому основанию.

Что же касается действий, которые заведомо могли повлечь тяжкие последствия, включая травмы, аварии т. д., то увольнять работника по этому основанию можно только в том случае, если это подкрепляется соответствующими доказательствами, которые не смогут быть опровергнуты в суде. Работодателю необходимо составить акт о нарушении правил охраны труда или техники безопасности, подписанный соответствующим должностным лицом, отвечающим за охрану труда на предприятии и двумя сотрудниками организации.

В рамках пп. 2), 3), п. 2 ст. 182 ТК РК работодатель обязан проводить обучение, инструктирование, проверку знаний работников по вопросам безопасности и охраны труда. Лица, принятые на работу, а также работники переводимые на другую работу проходят обучение с последующим проведением проверки знаний по вопросам безопасности и охраны труда в сроки, установленные работодателем, но не позднее одного месяца после заключения трудового договора или перевода на другую работу. Обучение в системе охраны труда проводится по Правилам, утвержденным Приказом Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 25 декабря 2015 года № 1019 «Об утверждении Правил и сроков проведения обучения, инструктирования и проверок знаний по вопросам безопасности и охраны труда работников». Обучение работников по рабочим профессиям завершается проверкой знаний (экзаменом) по безопасности и охране труда. Инструктирование по вопросам охраны и безопасности труда регулируется главами 17, 18 и 19 Трудового Кодекса Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V.

Работодатель, игнорирующий предписание по проведению обучения и инструктажа по технике безопасности для сотрудников наказывается штрафом. Требования к обучению по охране труда для работников

Руководящие кадры и сотрудники службы охраны труда рабочей организации должны пройти обязательную учебу в течение месяца с момента трудоустройства.

Специалистам рабочих профессий необходимо проходить инструктаж и контроль знаний по технике безопасности ежегодно.

Руководящие кадры и сотрудники службы охраны труда на предприятии должны направляться на обучение по охране труда и последующую аттестацию руководителем минимум раз в течение трехлетнего периода.

Причинение вреда здоровью других сотрудников. За причинение вреда здоровью граждан предусмотрена как административная ответственность (статья 93 КоАП РК «Нарушение правил обеспечения безопасности и охраны труда»), так и уголовная ответственность. (Ч. 1 ст. 156 УК РК, если лицо, нарушившее правила техники безопасности, промышленной санитарии или иные правила охраны труда, на которое возложены обязанности по организации или обеспечению соблюдения настоящих Правил, по неосторожности повлекло причинение вреда здоровью средней тяжести).

Согласно Приказа Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 25 декабря 2015 года № 1019 «Об утверждении Правил и сроков проведения обучения, инструктирования и проверок знаний по вопросам безопасности и охраны труда работников», который вступил в силу 1 января 2016 года руководящие и работники, ответственные за обеспечение безопасности и охраны труда (далее – ответственные работники), периодически, не реже одного раза в три года проходят обучение и проверку знаний по вопросам безопасности и охраны труда в организациях, осуществляющих профессиональную подготовку, переподготовку и повышение квалификации кадров.

Под ответственными работниками в соответствии с вышеуказанными правилами понимаются лица, ответственные за обеспечение безопасности и охраны труда организаций, осуществляющих производственную и иную деятельность.

Под производственной деятельностью в соответствии с Трудовым Кодексом РК от 23 ноября 2015 года понимается – совокупность действий работников с применением средств труда, необходимых для превращения ресурсов в готовую продукцию, включающих в себя производство и переработку различных видов сырья, оказание различных видов услуг и выполнение работ.

Трудовым законодательством предусмотрены следующие требования для организаций, осуществляющих повышение квалификации кадров, в том числе по вопросам безопасности и охраны труда. Приказом Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 1045 утверждены Общие требования к профессиональной подготовке, переподготовке и повышению квалификации кадров в организации (далее - Общие требования).

Общие требования к профессиональной подготовке, переподготовке и повышению квалификации кадров в организации, включают наличие:

1) в Уставе (Положении) организации нормы по профессиональной подготовке, переподготовке и повышению квалификации кадров для организаций, которые непосредственно проводят профессиональную подготовку, переподготовку и повышение квалификации работников;

2) рабочих учебных планов и программ по профессиональной подготовке, переподготовке и повышению квалификации кадров;

3) учебников и учебно-методических комплексов по соответствующим профессиям (специальностям);

4) договора обучения (письменного соглашения между работодателем и обучаемым об условиях профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации непосредственно в организации) или договора об оказании образовательных услуг (письменного соглашения между работодателем и организацией, реализующей образовательные программы дополнительного, технического и профессионального, послесреднего, высшего и послевузовского образования об условиях профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации).

Порядок и сроки проведения обучения и проверки знаний по вопросам безопасности и охраны труда определены Правилами и сроками проведения обучения, инструктирования и проверок знаний по вопросам безопасности и охраны труда работников, руководителей и лиц, ответственных за обеспечение безопасности и охраны труда (далее - Правила), утвержденных приказом Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 25 декабря 2015 года № 1019.

В соответствии с пунктом 19 Правил, руководители и лица, ответственные за обеспечение безопасности и охраны труда (далее – ответственные работники) проходят обучение по развитию общих или специальных профессиональных компетенций по вопросам безопасности и охраны труда в учебных центрах в очном или дистанционном формате по сетевой технологии в "on-line" режиме.

Согласно пункту 21 Правил, учебные центры имеют материально-техническую базу, включающую в себя:

1) учебный класс (собственный или арендуемый), оснащенный аудио-, видеотехникой;

2) компьютеры и мультимедиа для тестирования;

3) наглядные пособия по различным темам обучения;

4) учебно-методические материалы (периодические издания).

Для организации учебного процесса при дистанционном обучении необходимо наличие у учебного центра:

1) образовательного портала со страницами, содержащими учебно-методическую и организационно-административную информацию для обучающихся и учебного контента;

2) мультимедийных классов с возможностью проведения обучения по сетевой технологии в "on-line" режиме (видеоконференции).

Обучение (занятия, лекции, семинары) по вопросам безопасности и охраны труда ответственных работников проводится с привлечением специалистов государственных органов надзора и контроля (по согласованию), преподавателей профильных учебных заведений, юристов и инженерно-технических работников и специалистов служб безопасности и охраны труда крупных промышленных организаций, имеющих высшее (или послевузовское) образование, а также опыт работы не менее 5 лет в области безопасности и охраны труда и сертификат о прохождении обучения и проверки знаний по безопасности и охране труда.

Все работники организации, в том числе ее руководитель, обязаны проходить обучение по охране труда и проверку знаний требований охраны труда в порядке, определенном Правительством Республики Казахстан.

Для всех поступающих на работу лиц, а также для лиц, переводимых на другую работу, работодатель (или уполномоченное им лицо) обязан проводить инструктаж по охране труда, организовывать обучение безопасным методам и приемам выполнения работ и оказания первой помощи пострадавшим.

Для лиц, поступающих на работу с вредными или опасными условиями труда, на которой в соответствии с законодательством об охране труда требуется профессиональный отбор, работодатель обеспечивает обучение безопасным методам и приемам выполнения работ со стажировкой на рабочем месте и сдачей экзаменов, а в процессе трудовой деятельности — проведение периодического обучения по охране труда и проверки знаний требований охраны труда.

Государство содействует организации обучения по охране труда в образовательных учреждениях начального общего, основного общего, среднего (полного) общего образования и начального профессионального, среднего профессионального, высшего профессионального и послевузовского профессионального образования.

Государство обеспечивает профессиональную подготовку специалистов по охране труда в образовательных учреждениях среднего профессионального и высшего профессионального образования.

Современные методы производства строительных и монтажных работ обуславливают наличие значительного профессионального опыта и специальных знаний безопасных приемов и способов труда, что может быть достигнуто только квалифицированным обучением и инструктированием рабочих по охране труда.

Руководители предприятий и строек обязаны: включать в программу занятий по повышению квалификации рабочих и инженерно-технических работников изучение правил и норм техники безопасности, производственной санитарии и гигиены труда, а также проведение практических занятий с показом безопасных методов труда; проводить инструктаж по вопросам техники безопасности с поступающими на предприятия и стройки рабочими и обучение их безопасным методам труда непосредственно на рабочих местах в течение нескольких смен; повторное инструктирование работающих проводить в сроки, предусмотренные отраслевыми правилами охраны труда; не допускать перевода рабочих на другие работы без прохождения соответствующего инструктажа; организовывать на предприятиях и стройках специальные курсы для рабочих, обслуживающих агрегаты, установки и механизмы, к которым предъявляются повышенные требования по технике безопасности; окончившим курсы выдавать специальные удостоверения на право управления этими механизмами; проводить проверку знаний по охране труда у руководящих и инженерно-технических работников, занятых на производстве, обеспечив соответствующую подготовку их по указанным дисциплинам.

Обучение работающих безопасности труда проводят на всех предприятиях и в организациях независимо от характера и степени опасности производства при подготовке рабочих, не имеющих профессии или меняющих ее.

Общее руководство и проведение обучения возлагается на руководителя предприятия, организации, а в подразделениях — на руководителя подразделения. Контроль за своевременностью и качеством обучения работающих безопасности

труда осуществляет отдел охраны труда или инженерно-технический работник, на которого возложены эти обязанности приказом руководителя предприятия.

Организация обучения работающих безопасным методам труда должна проводиться в соответствии нормами действующего законодательства.

Практическое обучение новых рабочих безопасным методам и приемам труда осуществляется при производственном обучении в учебных мастерских, цехах, на участках под руководством инструктора или на рабочем месте под руководством высококвалифицированного рабочего, бригадира или другого специалиста, имеющего необходимую подготовку.

Инструктаж работающих. По характеру и времени проведения инструктаж подразделяется на вводный, первичный на рабочем месте, повторный, внеплановый и текущий.

Вводный инструктаж проводят со всеми вновь принятыми на работу без исключения, в том числе с временными работниками и лицами, командированными в организацию, независимо от их образования, стажа работы по данной профессии или должности.

Вводный инструктаж проводится специалистом по охране труда или инженерно-техническим работником, на которого приказом по организации возложены эти обязанности.

Инструктаж должен проходить в кабинете охраны труда или в специально оборудованном помещении с использованием современных технических средств обучения и пропаганды, а также наглядных пособий (плакатов, натуральных экспонатов, макетов, моделей, кинофильмов, диафильмов, диапозитивов).

Вводный инструктаж проводят в виде беседы по программе, разработанной с учетом требований системы стандартов безопасности труда (ССБТ), утвержденной руководителем (главным инженером) предприятия (организации) по согласованию с профсоюзным комитетом, а также с учетом всех особенностей производства.

Проведение вводного инструктажа оформляется в специальном журнале, который хранится у инженера по охране труда. Одновременно с записью в журнал лицо, проводившее инструктаж, делает отметку за своей подписью в документе о направлении на работу. Выписка из журнала об инструктаже должна находиться в личном деле работника.

При проведении вводного инструктажа с рабочим в зависимости от профессии и характера его работы должны быть разъяснены: основные положения трудового законодательства по охране труда; правила внутреннего трудового распорядка и поведения на территории строительства, в производственных и вспомогательных помещениях; основные правила безопасности при работе на машинах, механизмах и другом оборудовании; правила электро- безопасности; правила личной гигиены; основные требования, относящиеся к самим работающим и к их рабочей одежде; значение и порядок применения индивидуальных защитных приспособлений; приемы и методы оказания первой помощи; ответственность за нарушение правил техники безопасности; основные противопожарные мероприятия на строительной площадке.

Вновь принятые на работу после прохождения вводного инструктажа по технике безопасности направляются к месту работы на строительный участок или в цех, имея на руках направление отдела кадров с отметкой о прохождении вводного инструктажа.

Первичный инструктаж на рабочем месте проводят: со всеми вновь принятыми на предприятие, в организацию; переводимыми из одного подразделения в другое; с работниками, выполняющими новую для них работу; со строителями при выполнении строительно-монтажных работ на территории действующего предприятия, а также при работах в условиях повышенной опасности (на высоте, при вредных условиях труда, на крановых балках, в действующих электроустановках или в цехах с действующими транспортными средствами и т.д.).

Проводит первичный инструктаж непосредственный руководитель работ.

Цель инструктажа — ознакомить рабочего с обязанностями на данном рабочем месте по данной специальности, порядком содержания рабочего места, с устройством и обслуживанием оборудования, механизмов (пуск, остановка, смазка и т.д.), с инструментом и обращением с ним, приспособлениями, ограждениями, их назначением и правилами пользования ими.

Инструктаж на рабочем месте проводится с каждым работником индивидуально и должен сопровождаться практическим показом правильных безопасных приемов и методов работы, применение которых должно предупредить несчастный случай. Прохождение инструктажа отмечается в журнале на рабочем месте. При проведении инструктажа производитель работ (мастер) обязан также ознакомить рабочего с имеющейся инструкцией или памяткой по технике безопасности для данной профессии.

Инструктаж на рабочем месте повторяется не реже чем через каждые 6 месяцев.

Допуск к самостоятельной работе фиксируют датой и подписью инструктирующего в журнале регистрации инструктажа на рабочем месте.

Повторный инструктаж проводит руководитель работ с целью проверки и повышения уровня знаний правил и инструкций по охране труда индивидуально или с группой работников одной профессии, бригадой по программе инструктажа на рабочем месте.

Внеплановый инструктаж проводят при изменении правил по охране труда, технологического процесса, замене или модернизации оборудования, приспособлений, инструмента, нарушении работниками требований безопасности труда, перерывах в работе более 30 (для работ, к которым предъявляются дополнительные требования безопасности труда) и 60 календарных дней (для остальных работ).

О проведении внепланового инструктажа также делается запись в журнале на рабочем месте.

Внеплановый инструктаж проводит руководитель работ индивидуально или с группой одной профессии в объеме первичного инструктажа на рабочем месте.

Текущий инструктаж проводят с работниками перед производством работ, на которые оформляют наряд-допуск. Его также проводит руководитель работ. Проведение текущего инструктажа фиксируют в наряде-допуске на производство работ.

Повышение квалификации и проверка знаний руководящего и инженерно-технического персонала осуществляются на специальных курсах (семинарах) по охране труда, в институтах повышения квалификации, на курсах при научно-исследовательских институтах и предприятиях, а также факультетах и курсах повышения квалификации при высших учебных заведениях.

Обеспечение защиты здоровья и жизни работников предприятий различных отраслей – первостепенная задача работодателя, решением которой занимаются подразделения по охране труда. Работа специалистов направлена на снижение рисков травматизма и развития профзаболеваний, сокращение влияния потенциально опасных факторов производства, определение стандартов безопасности.

Статья подготовлена в рамках реализации научно-технической программы на тему: «Риск-ориентированные организационно-экономические механизмы обеспечения безопасного труда в условиях современного Казахстана» (ИРН OR11865833) программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан.

Список использованной литературы:

1. Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 25 декабря 2015 года № 1019 «Об утверждении Правил и сроков проведения обучения, инструктирования и проверок знаний по вопросам безопасности и охраны труда работников».
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК
3. Каким требованиям должна соответствовать организация для осуществления повышения квалификации кадров по вопросам безопасности и охраны труда? Источник cdb.kz: <https://cdb.kz/sistema/pravovaya-baza/kakim-trebovaniyam-dolzha-sootvetstvovat-organizatsiya-dlya-osushchestvleniya-povysheniya-kvalifika/>
4. Увольнение работника за нарушение правил безопасности <https://defacto.kz/ru/content/uvolnenie-rabotnika-za-narushenie-pravil-bezopasnosti>

УДК 34:331.45

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В СФЕРЕ ОБУЧЕНИЯ ОХРАНЫ ТРУДА: ОПЫТ ГЕРМАНИИ И ЮЖНОЙ КОРЕИ

**Ошакбаева Ж.О., Енсебаева А.Р., Сактаганова И.С., Сарыбаева И.Е.,
Сактаганова А.Б.**

**Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда
г. Астана, Республика Казахстан**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының зерттеулерін бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде «Қазіргі Қазақстан жағдайында қауіпсіз еңбекті қамтамасыз етудің тәуекелге бағдарланған ұйымдық-экономикалық тетіктері» (ИРН11865833) тақырыбында ғылыми-техникалық бағдарламаны іске асыру барысында алынған ғылыми зерттеулердің нәтижелері ұсынылған. Қазіргі заманғы өнеркәсіптік өндіріс-бұл жоғары қауіпті объект, мұнда еңбекті қорғау ережелерін қолдану жай ғана маңызды

емес, өмірлік маңызды. Бірқатар іс-шаралар мен нұсқаулықтар өндірістің жоғары деңгейін ғана емес, сонымен қатар осы типтегі өндірістердегі кәсіби қызмет үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз етеді. Өндірістік жарақаттанудың, жазатайым оқиғалардың және кәсіптік сырқаттанушылықтың алдын алудың ажырамас құрамдас бөлігі қауіпсіздік саласындағы қызметкерлердің жұмыстарды жүргізу әдістері мен тәсілдері туралы хабардар болуы болып табылады, бұған еңбекті қорғау бойынша оқыту жүргізу есебінен қол жеткізіледі. Бұл мақалада Германия мен Оңтүстік Кореядағы еңбекті қорғауды оқыту модельдері келтірілген.

Түйінді сөздер: еңбекті қорғау; еңбекті қорғау бойынша оқыту; өндіріс; құзыреттер; кәсіби дағдылар; нормативтік-құқықтық реттеу; нұсқаулық; қауіпсіздік.

Аннотация. В статье представлены результаты научных исследований, полученные в ходе реализации научно-технической программы на тему: «Риск-ориентированные организационно-экономические механизмы обеспечения безопасного труда в условиях современного Казахстана» (ИРН OR11865833) в рамках программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан. Современное промышленное производство – объект повышенной опасности, где использование правил охраны труда не просто важно, а жизненно необходимо. Ряд мероприятий и инструктажа обеспечивают не только высокий уровень производства, но и благоприятные условия для профессиональной деятельности на производствах такого типа. Неотъемлемой составляющей предотвращения производственного травматизма, несчастных случаев и профессиональной заболеваемости является информированность работников в сфере безопасности методах и приемах проведения работ, что достигается за счет проведения обучения по охране труда. В данной статье представлены модели обучения охраны труда в Германии и Южной Корее.

Ключевые слова: охрана труда; обучение по охране труда; производство; компетенции; профессиональные навыки; нормативно-правовое регулирование; инструктаж; безопасность.

Abstract. The article presents the results of scientific research obtained during the implementation of a scientific and technical program on the topic: «Risk-oriented organizational and economic mechanisms for ensuring safe work in the conditions of modern Kazakhstan» (IRN OR11865833) within the framework of program-targeted funding of research of the Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan. Modern industrial production is an object of increased danger, where the use of labor protection rules is not just important, but vital. A number of events and briefings provide not only a high level of production, but also favorable conditions for professional activity in such industries. An integral component of the prevention of occupational injuries, accidents and occupational morbidity is the awareness of employees in the field of safety methods and techniques of work, which is achieved through training on occupational safety. This article presents models of occupational safety training in Germany and South Korea.

Keywords: occupational safety; occupational safety training; production; competencies; professional skills; regulatory and legal regulation; instruction; safety.

Введение. Охрана труда включает в себя ряд обязательных видов инструктажей по технике безопасности в той или иной ситуации (не только

непосредственно при производстве): по безопасным приемам работы, по оказанию первой помощи пострадавшему, по строгому соблюдению трудовой дисциплины, технологических инструкций и инструкций по охране труда, по правильному использованию средств коллективной и индивидуальной защиты, по пожарной безопасности, технологические инструкции (по охране труда), по эксплуатации, очистке и ремонту используемого оборудования, по эксплуатации и очистке объектов газового снабжения, по охране труда для каждого отдельного вида деятельности на объекте. На сегодняшний день кроме инструкций, используемых непосредственно на производстве, существует ряд учебных пособий по охране труда в промышленности и свод законов и норм по охране труда в данной отрасли. По характеру и времени проведения инструктажи подразделяют: 1) вводный; 2) первичный на рабочем месте; 3) повторный; 4) внеплановый; 5) целевой[1].

Постановка задачи. Задачей исследования являются поиск путей совершенствования системы обучения охраны труда в Республике Казахстан (далее – РК).

Целями исследования являются установление проблем организационно-правового и методического обеспечения системы обучения охраны труда в РК и выработка путей их решения.

Методы исследования. Используются методы исторического, сравнительно-правового анализа и системного подхода, формально-логические, общенаучные и частно - научные методы научного познания, формальной и диалектической логики.

Результаты исследования. Обучение по охране труда – процесс получения работниками и работодателями теоретических знаний и практических навыков в области охраны на протяжении всей трудовой деятельности труда в целях формирования и поддержания компетенций по обеспечению их жизни и здоровья.

В соответствии с подпунктом 3) пункта 2 статьи 182 Трудового кодекса РК[2], работодатель обязан организовать обучение и проверку знаний по вопросам безопасности и охраны труда руководителей и лиц, ответственных за обеспечение безопасности и охраны труда, периодически не реже одного раза в три года в организациях, осуществляющих повышение квалификации кадров, в порядке, определенном уполномоченным государственным органом по труду, согласно списку, утвержденному актом работодателя.

Порядок и сроки проведения обучения и проверок знаний руководителей и лиц, ответственных за обеспечение по вопросам безопасности и охраны труда определен Правилами и сроками проведения обучения, инструктирования и проверок знаний по вопросам безопасности и охраны труда работников, руководителей и лиц, ответственных за обеспечение безопасности и охраны труда, утвержденного приказом Министра здравоохранения и социального развития РК от 25 декабря 2015 года №1019.

Каждое государство разрабатывает и реализует национальную программу по охране труда, претворение в жизнь которой способствует развитию национальной профилактической культуры охраны труда, в том числе – за счет превентивных мероприятий в число которых входит и обучение и проверок знаний руководителей и лиц, ответственных за обеспечение по вопросам безопасности и охраны труда.

В целях обеспечения реализации национальной культуры охраны труда государство должно стремиться к повышению уровня осознания общественностью важности реализации мероприятий по охране труда посредством организации и проведения: национальных и международных компаний по вопросам подготовки и

обучения по вопросам охраны труда, как на базе программ основного так и дополнительного профессионального образования; информационно - консультационных услуг; содействию разработке стратегий по обеспечению безопасности труда и охраны здоровья; обучение эргономике, работе с опасными веществами, безопасной работе машинного оборудования, противопожарному делу, проектированию рабочих помещений, биотехнологиям, электробезопасности.

Формирование гармоничной и эффективной казахстанской культуры трудовой гигиены в процессе производственной деятельности должно быть основано на взаимодействии и координации всех ее участников. В целях гармонизации национального законодательства в сфере регулирования трудовых отношений в части обеспечения безопасности и охраны труда следует максимально адаптировать нормативное правовое регулирование к стандартам, рекомендуемым международными системами менеджмента качества. Гармонизация национальных регламентов регулирования трудовых отношений должна быть основана на принципах разумности, приемлемости и результативности международных норм и передовой мировой практики.

Международная практика показывает, что сфера охраны здоровья и безопасности труда относится к приоритетным государственным задачам и регулируется посредством национальной правовой системы. В каждом государстве созданы специализированные государственные и негосударственные организации, в компетенцию которых входит проведение научных исследований, результаты которых направлены на развитие и повышение эффективности государственной политики в сфере охраны здоровья и безопасности труда, формирование национальных стратегий по охране труда, мониторинг их реализации, мониторинг оценки профессиональных рисков, подготовка статических обзоров, разработка стандартов безопасности, профессиональных и квалификационных требований и т.п.

Проведенный анализ зарубежного опыта в организации и проведения обучения работников в сфере охраны труда позволил выявить и установить основные тренды развития подходов к обучению по охране труда, в числе которых: обучение в течение всей жизни; адаптивное обучение; усиление взаимосвязи «теории» и «практики».

В этой связи особый интерес представляет существующая практика повышения профессиональных компетенций в области охраны труда и здоровья работников на примере стран Германии и Южной Кореи.

Анализ немецкой нормативно – правовой базы в области охраны труда показал влияние европейских актов на национальные. При этом, следует отметить их гармоничный симбиоз, в частности Европейская рамочная директива по охране труда 89/391/ЕЕС от 12 июня 1989 года содержит в себе положения регламентирующие, актуализацию безопасности и здоровья работников на рабочем месте, положения которой частично отражены в Законе Германии «Об охране труда и технике безопасности» (Arbeitsschutzgesetz, ArbSchG)[3,4], регламентирующим основные принципы и меры по охране труда.

В соответствии с Законом о безопасности и гигиене труда и положениями о предотвращении несчастных случаев работодатель должен назначать профессиональных врачей и специалистов по охране труда, которые оказывают ему поддержку в вопросах, касающихся охраны и гигиены труда[5].

На основании решения Федерального министерства труда и социальных дел (Bundesministerium für Arbeit und Soziales, BMAS) учреждения социального

страхования от несчастных случаев, были реформированы курсы обучения и подготовки специалистов по охране труда (Fachkräfte für Arbeitssicherheit, FASI). Рамки, содержание и структура новой концепции обучения обобщены в сборнике об обязательном страховании от несчастных случаев в Германии. Специалист по охране труда[6].

Учебные заведения, которые проводят курсы, проходят обязательное лицензирование. Обучение проводится с учетом специализации специалиста по охране труда и состоит из 3-х уровней, также предусмотрена специальная профессиональная подготовка для работодателей, профсоюзных делегатов. Программа включает: начальные знания о факторах риска и факторах, способствующих укреплению здоровья; проектирования рабочих систем; управление охраной труда; ознакомление с действующей нормативно-правовой базой; формирование локальной нормативной документации, взаимодействие с контролирующими органами. При этом, помимо государственного обучения для государственного сектора проводимого учреждением социального страхования от несчастных случаев, субъектам предлагается альтернатива обучения посредством частных организаций (объединениями по страхованию ответственности работодателей, обществами по страхованию от несчастных случаев).

В арсенале германских специалистов широкий спектр возможностей, позволяющий осуществлять на предприятиях целенаправленную деятельность по обязательному профессиональному обучению на рабочих местах с учетом существующих рисков. Все это осуществляется благодаря сотрудничеству с профтовариществами, которые предоставляют учебники и учебные пособия для производственной практики, интерактивное и мультимедийное программное обеспечение, аудиовизуальные средства, периодическую литературу, брошюры, плакаты[7]. То есть в данном случае мы видим реализацию превентивной функции обязательного социального страхования посредством нормативного регулирования в сфере обучения охраны труда.

В этой связи мы солидарны с коллегами отмечающими что в Германии процесс обучения рассматривается как основной фактор, способствующий снижению травматизма и распространению профессиональных заболеваний[8].

Основными законодательными актами, регламентирующими основные положения охраны труда в республике Корея, являются трудовой кодекс и Закон о безопасности и гигиене труда (2022г.)[9].

В соответствии с законодательством Республики Корея, обязанности по обеспечению охраны труда ложатся не только на плечи работодателя, но и самого работника. Каждый работник на своём рабочем месте должен: в полной мере соблюдать требования охраны труда; правильно и безопасно использовать средства, которые обеспечивают защиту как индивидуального типа, так и коллективного; проходить необходимое обучение по соблюдению необходимой техники безопасности на производстве, полный инструктаж по охране труда, а также каждый работник должен пройти определённый курс стажировки для проверки полученных знаний[10].

В Южной Корее организацией, которая имеет полномочия для обучения охраны труда, является Корейское агентство по безопасности и гигиене труда (далее - KOSHA)[11].

Корейское агентство по безопасности и гигиене труда (KOSHA) - финансируемая правительством. KOSHA стремится внести свой вклад в рост и

развитие национальной экономики путем улучшения условий безопасности и охраны здоровья работников. Направления работы KOSHA по эффективному предотвращению несчастных случаев на производстве помимо проверки условий безопасности и гигиены труда на рабочих местах; предоставления технической и финансовой помощи включает и обеспечение образования и профессиональной подготовки по вопросам безопасности и гигиены труда (OSH), а также разработку и распространение информации и материалов, связанных с OSH, проведение исследований и разработок (R&D) для предотвращения производственного травматизма и заболеваний и так далее.

Также KOSHA проводит полное информационное освещение мер направленных на развитие гигиены труда. к примеру при необходимости, все заинтересованные лица могут просмотреть: Закон о наказании за серьезные несчастные случаи, Меры по распространению культуры безопасности посредством участия руководства труда, Анализ зарубежной системы надзора за промышленной безопасностью, Исследование плана оценки эффективности и улучшения для рабочих мест с высоким риском несчастных случаев на производстве с использованием количественной информации о рабочем месте[12], Информацию об учебной программе Центра профессиональной безопасности[13] и т.д.

При этом, помимо KOSHA, обучением работников занимается и Корейская ассоциация по гигиене труда[14]. Корейская ассоциация инструкторов по обучению безопасности[15], Корейская ассоциация технологий безопасности[16] и другие частные учреждения[17] в соответствии со статьей 32 (1) Закона о безопасности и гигиене труда.

В целом обучение включает в себя вопросы: охраны труда и техники безопасности; гигиены труда и профилактики профессиональных заболеваний; укрепления здоровья и профилактики заболеваний; управления вредными и опасными условиями труда; изучение национальных и международных актов; о вреде и опасности производственных процессов и мерах по предупреждению несчастных случаев, гигиены труда и профилактики профессиональных заболеваний, управления вредными и опасными условиями труда и т.д.

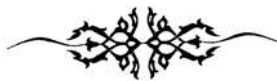
Следует отметить, что южнокорейская система повышения профессиональной квалификации так же интегрирована с международными нормами в данной сфере.

Выводы. Проведенный анализ зарубежного опыта в организации и проведения обучения работников в сфере охраны труда позволил выявить и установить основные тренды развития подходов к обучению по охране труда. Рассмотрено правовое обеспечение системы обучения требованиям охраны труда на предприятии. Установлено, что существующее законодательство определяет порядок обучения на предприятии безопасным методам работы, проведение инструктажей по охране труда и проверку знаний по вопросам охраны труда, что позволяет выстроить на предприятии полноценную систему обучения по охране труда.

Список использованной литературы:

1. Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 25 декабря 2015 года № 1019 «Об утверждении Правил и сроков проведения обучения, инструктирования и проверок знаний по вопросам безопасности и охраны труда работников, руководителей и лиц, ответственных за обеспечение безопасности

- и охраны труда» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012665> (дата обращения: 18.04.2023).
2. Трудовой Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года Ответ Министра труда и социальной защиты населения РК от 25.05.2022 года на вопрос от 17.05.2022 года №739810 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (дата обращения: 18.04.2023).
3. Директива Совета (89/391/ЕЭС) Секция I. Общие положения / Центр защитных средств [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://tszs.ua.market/articles/30760-Direktiva-Soveta-89-391-EES-Sektsiya-I-Obshchie-pologeniya.html> (дата обращения: 18.04.2023).
4. Gesetz über die Durchführung von Maßnahmen des Arbeitsschutzes zur Verbesserung der Sicherheit und des Gesundheitsschutzes der Beschäftigten bei der Arbeit (Arbeitsschutzgesetz - ArbSchG). – Ausfertigungsdatum: 07.08.1996 [Electronic resource] – Access mode: <https://www.gesetze-im-internet.de/arbschg/ArbSchG.pdf> (Access data: 18.04.2023).
5. Betriebsverfassungsgesetz. – Ausfertigungsdatum: 15.01.1972 [Electronic resource] – Access mode: <http://www.gesetze-im-internet.de/betrvg/BetrVG.pdf> (Access data: 18.04.2023).
6. Deutsche Gesetzliche Unfallversicherung. Fachkraft für Arbeitssicherheit, 2020 [Electronic resource] – Access mode: <https://www.dguv.de/de/praevention/ausweiterbildung/fasi/index.jsp> (27.03.2023).
7. System of Labour Protection in Germany. Otiss plus, 2013, no 9 // Available at: <http://gigabaza.ru/doc/5578.html> (accessed: 10.01.2023)
8. Безопасность и охрана труда в Германии. Т. Сорокина [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://ohranatruda.ru/news/901/148888/>(дата обращения: 18.04.2023).
9. <https://www.law.go.kr>
10. <https://www.moel.go.kr/policy/policyinfo/reclamarion/list.do>
11. <https://www.kosha.or.kr/english/about/visionMission.do>
12. <https://www.kosha.or.kr/kosha/researchField/researchReportSearch.do>
13. <https://www.koshats.or.kr/#a>
14. <http://kiha21.or.kr/>
15. <http://www.koreasafe.or.kr>
16. <https://www.koshats.or.kr/support/assist/trainingcompanyv2018>
17. <https://www.koshats.or.kr/support/assist/trainingcompanyv2018?searchListType=31>

ӘОЖ 340712 (574)

**ҚАЗАҚСТАНДА ҚҰҚЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ
ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

Тастанбеков Ильяс Нышанбаевич, Куанышева Индира Кирымжанқызы
«Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасы, аға оқытушы, құқық магистрі
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық
институты

Андатпа. Бүгінгі таңда мемлекеттің құқықты жүзеге асыру саясатын жүзеге асыруы сияқты құқық қолдану қызметінің жай-күйіне әсер етудің осындай тәсілі маңызды мәнге ие болып отыр. Құқықты жүзеге асыру саясаты - қазіргі заманғы мемлекеттің құқықтық саясатының ажырамас және сонымен бірге аз зерттелген бағыттарының бірі. Құқықты жүзеге асыру саясаты елдегі заңнаманың бүкіл жүйесін және құқықтық реттеудің бүкіл жүйесін жетілдірудің қажетті және негіз қалаушы факторы болып табылады. Ғылыми негізделген құқықты жүзеге асыру саясаты құқық тәртібі мен заңдылықты нығайтудың, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын іс жүзінде қамтамасыз етудің, тіршілік әрекеті процесінде қажетті басқа да маңызды міндеттерді шешудің қажетті кепілі болып табылады.

Түйін сөздер. Құқықты жүзеге асыру, тиімділік, құқықты жүзеге асыру әктісі, ақпараттық және құқықтық құралдар, сот практикасы, сот саясаты.

Аннотация. Сегодня важное значение приобретает такой подход к влиянию на состояние правоприменительной деятельности, как осуществление государством политики реализации права. Политика реализации права является одним из неотъемлемых и в то же время малоизученных направлений правовой политики современного государства. Политика реализации права является необходимым и основополагающим фактором совершенствования всей системы законодательства и всей системы правового регулирования в стране. Политика реализации научно обоснованного права является необходимой гарантией укрепления правопорядка и законности, практического обеспечения прав и свобод личности, решения других важных задач, необходимых в процессе жизнедеятельности.

Ключевые слова. Реализация права, эффективность, акт реализации права, информационные и правовые средства, судебная практика, судебная политика.

Annotation. Today, such an approach to influencing the state of law enforcement activity as the implementation by the State of the law enforcement policy is becoming important. The policy of realization of the right is one of the integral and at the same time little-studied directions of the legal policy of the modern state. The policy of implementing the law is a necessary and fundamental factor in improving the entire system of legislation and the entire system of legal regulation in the country. The policy of implementing scientifically based law is a necessary guarantee of strengthening the rule of law and legality, practical provision of individual rights and freedoms, and solving other important tasks necessary in the process of life.

Keywords. Implementation of the right, Efficiency, Act of implementation of the right, information and legal means, judicial practice, judicial policy.

Құқықты жүзеге асыру қызметінің тиімділігі - бұл құқықтық реттеудің нәтижесі мен құқықтық реттеудің алдында тұрған мақсат арасындағы байланыс.

Құқықты жүзеге асыру қызметінің ресми нысаны мен нәтижесі нақты құқықтық мәселе бойынша құзыретті органдардың шешімдері тіркелетін құқық қолдану актілері болып табылады.

Құқықты жүзеге асыру актісі қоғамдық қатынастардың түрін емес, жалпы, нақты қатынастарды реттейді. Құқықты жүзеге асыру актілері заңдар мен ережелерге ортақ белгілерге ие:

- жазбаша акт-құжаттар болып табылады;
- мемлекеттен келеді;
- міндетті заңды күшке ие (құқықтық салдарға әкеп соғады және мемлекеттің қорғауында болады).

Сонымен бірге, олар айтарлықтай ерекшеленеді: егер нормативтік құқықтық актілерде жалпы сипаттағы мемлекеттік билік сипаттамалары болса, онда заңнамалық актілердің мазмұны өкілеттіктердің жеке сипаттамалары болып табылады (субъектілер де, олардың құқықтары мен міндеттері де анықталады).

Құқықты жүзеге асыру актісі - бұл белгілі бір сот ісі бойынша құзыретті органның ресми шешімі, ол мемлекеттік биліктің белгілі бір түрінде көрсетілген және қоғамдық қатынастарды жеке реттеуге бағытталған. Оған қойылатын негізгі талаптар:

- қатаң түрде нормативтік-құқықтық актілерге сәйкес, олардың негізінде шығарылады;
- құқық қорғау органының немесе лауазымды адамның құзыреті шегінде беріледі;
- қаралатын істің егжей-тегжейлі және жан-жақты сипаттамасын қамтиды;
- құқықтық актілерді ресми ресімдеу үшін қажетті барлық деректемелер болды (құқықтық актінің атауы, оның қабылданған уақыты мен орны, құқықтық актінің берген органның атауы, тиісті мөрдің, қолтаңбаның болуы).

Заңнаманы қолдану туралы әртүрлі актілер бар. Сондықтан оларды әртүрлі себептерге байланысты жіктеуге (топтарға бөлуге) болады:

- оларды қабылдайтын субъектілер бойынша мыналарды ажыратуға болады: мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың актілері; билік және атқарушы билік органдарының актілері; жоғары билік және басқару органдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының актілері; сот, құқық қорғау, қадағалау және бақылау органдарының актілері; жеке және алқалы;

Қоғамдық қатынастардың мазмұны және оларға қолданылатын құқықтық нормалар бойынша құқық қолдану актілері нормативтік және құқық қолдану болып бөлінуі керек. Мұндай актілер құқықтық реттеу механизмінде әртүрлі функцияларды орындайды. Нормативтік актілер реттелетін субъектілердің өкілеттіктерін, оң әрекеттерін нақтылауға, сондай-ақ құқықтық міндеттемелерді белгілеуге бағытталған. Заңнамалық актілер, ең алдымен, әртүрлі субъектілердің құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін қорғауға бағытталған нормативтік қатынастарды білдіреді. Олардың мазмұны, әдетте, мыналар: қылмысты жою туралы талаптар, заңды міндеттемені орындау туралы беделді бұйрық немесе мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын білдіру.

Қазақстандағы құқықты жүзеге асыру қызметінің жағдайы бүгінде көп нәрсені қалайды. Қазіргі уақытта Қазақстанда құқықты жүзеге асыру қызметінің тиімділігін арттыру жолдарын бөліп көрсетуге болады:

- 1) құқықты жүзеге асыру субъектілерінің құқықтық мәдениетін арттыру құқықтық реттеудің сапасына, құқық тәртібі мен заңдылықты нығайту процесіне әсер етеді.

2) заң шығару қызметі процесін жетілдіру, оның барысында құқықтық нормаларда (заң шығарушы техникасының тиісті деңгейінде) қоғамның мүдделері және осы нормалар қолданылатын заңдылықтар көрініс табады. Осыған байланысты, ақпараттық және құқықтық құралдардың көмегімен құқық нормаларын сақтау оларды бұзудан тиімдірек болатын жағдай жасау қажет. Сонымен қатар, құқықтық реттеу тетігінде әрекет ететін құқықтық құралдардың заңдық кепілдіктерін күшейту қажет;

3) құқықты жүзеге асыру процесін жетілдіру нормативтік реттеудің пәрменділігін өздігінен толықтырады. Егер нормативтік реттеу қоғамдық қатынастарды реттеуде біркелкілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге, осы әлеуметтік қатынастарды заңдылық шеңберіне енгізуге арналған болса, онда құқық нормаларын қолдану нақты жағдайды, әрбір өмірлік жағдайдың өзіндік ерекшелігін ескереді. Құқықты жүзеге асыру мен заң шығарушылықтың оңтайлы үйлесімі құқықтық реттеудің әмбебаптығы мен икемділігін береді, сәтсіздіктерді азайтуға және құқықтық нормалардың қолданылуын тоқтатуға әкеледі.

Бүгінгі таңда мемлекеттің құқықты жүзеге асыру саясатын жүзеге асыруы сияқты құқық қолдану қызметінің жай-күйіне әсер етудің осындай тәсілі маңызды мәнге ие болып отыр.

Құқықты жүзеге асыру саясаты - қазіргі заманғы мемлекеттің құқықтық саясатының ажырамас және сонымен бірге аз зерттелген бағыттарының бірі.

Ол мынадай мәселелерді қамтиды: құқықты жүзеге асыру қызметінің негізгі мақсаттары мен қағидаттарын тұжырымдау; құқықты жүзеге асыру саласындағы негізгі мемлекеттік басымдықтарды айқындау; мемлекет ауқымында құқықты жүзеге асыруға жалпы басшылық ету және үйлестіру оның тиімділігінің ғылыми негізделген критерийлерін айқындау; жеке-билік қызметінің нысандары мен әдістерін жетілдіруге бағытталған ғылыми-зерттеу және өзге де қызметті ынталандыру; жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың қажетті саяси-ұйымдастырушылық кепілдіктерін жасау; елдегі заңдылық режимін, Конституция мен өзге де заңдарды құқықтық қатынастардың барлық құқық қорғау қызметі процесінде жүргізілетін қайта құрулар туралы ақпарат.

Құқықты жүзеге асыру саясаты мемлекеттік - құқықтық саясаттың басқа бағыттарымен, ең алдымен заң шығару саясатымен қажетті логикалық байланыста құқықты жүзеге асыру саясатының жалпы бағыты мен мазмұны қазіргі уақытта қолданылатын нормативтік құқықтық ережелер жүйесімен анықталады. Бұл тұрғыда құқықты жүзеге асыру саясаты заңға тәуелді сипатқа ие, заң шығарушының ерік-жігерін жүзеге асыру үшін қажетті ұйымдастырушылық, басқарушылық, идеологиялық және басқа жағдайлар жасауға арналған. Бұдан басқа, құқықты жүзеге асыру саясаты заң шығару саясатының олқылықтарын толтыра отырып, оған құқықты жүзеге асыру кезеңінде түзетулер енгізе отырып, өтемақы функцияларын да орындайды.

Құқықты жүзеге асыру саясаты елдегі заңнаманың бүкіл жүйесін және құқықтық реттеудің бүкіл жүйесін жетілдірудің қажетті және негіз қалаушы факторы болып табылады. Бұл мемлекеттік күш - жігерді құқықтық реттеудің маңызды салаларына шоғырландыруға мүмкіндік беретіндігімен қатар, заң шығарушының ерік-жігерін оңтайлы жүзеге асыру үшін қажетті саяси және басқарушылық алғышарттар жасайды, сонымен қатар заң шығарушы органдардың құқықтық саясат міндеттеріне барынша жауап беретін және сонымен бірге құқықты жүзеге асыру практикасының мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін ескеретін заң

нормаларында қамтылған осындай ұйғарымдарды қабылдауын (күшін жоюды, өзгертуді) ынталандырады.

Ғылыми негізделген құқықты жүзеге асыру саясаты құқық тәртібі мен заңдылықты нығайтудың, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын іс жүзінде қамтамасыз етудің, тіршілік әрекеті процесінде қажетті басқа да маңызды міндеттерді шешудің қажетті кепілі болып табылады. Дәл осы деңгейде құқықтық саясат «нақты саясатқа» айналады, ол құқық қорғау органдарының қызметіне ие және құқық субъектілерінің мінез-құлқына тікелей әсер етеді. Қазіргі Қазақстан мемлекетінің құқықтық жауапкершілігінің, жеке құқықтарының және басқа да өзекті мәселелерінің сөзсіз болуына кепілдік беру мәселелері бұл жағдайда сыртқы тартымды формулалар санатынан оларды практикалық жүзеге асыру жазықтығына ауысады.

Құқықтық жүйенің барлық құрамдас элементтерінің жұмыс істеу тетіктерін жетілдіру Қазақстан мемлекетінің мақсатты, оңтайлы құқықтық дамуына, Қазақстандағы құқықты жүзеге асыру қызметін жетілдіруге ықпал етеді. Заңнаманың келісілген жұмысына қол жеткізу Қазақстандық құқықтық жүйенің бірлігін қамтамасыз етуге ықпал етеді, оның тиімділігін арттырады заңнаманың осы деңгейлерінің оңтайлы арақатынасы Қазақстандық құқықтық жүйені жетілдірудің міндетті шарттарының бірі болып табылады. Құқықтық әдебиеттерде құқықтық жүйені жетілдіру процесі құқықтық реформаның барлық элементтерін жаңартуды және олардың оңтайлы өзара іс-қимылын қамтамасыз етуді қамтитын интеграцияланған міндеті ретінде қарастырылады[1, б. 11].

Қазақстанда құқықты жүзеге асыру қызметінің тиімділігін арттырудың маңызды мәні сот жүйесін дамыту болып табылады. Сотта адамдардың мемлекетке деген көзқарасы да қалыптасады: мемлекеттің азаматтардың мүдделерін қорғауға, заң күшін қолдануға және әділеттілікті қалпына келтіруге қабілеттілігі бағаланады. Бұл тұрғыда сот ең беделді билік болуы мүмкін.

Қазақстан Конституциясымен, жарғылармен, заңдармен құрылған Сот жүйесінің негіздері берік. Бірақ сот төрелігі тетігін мұқият ретке келтіру, оның жұмысының сапасын арттыруға бағытталған сот туралы заңнаманы одан әрі жаңғырту қажет.

Жақында, біздің елімізде болып жатқан саяси және әлеуметтік өзгерістерді ескере отырып, биліктің бөліну принципіне негізделген қалыптасып келе жатқан азаматтық қоғам жағдайында, осы бағытты көрсететін сот саясатын дамыту мәселелері ерекше өзекті болып отыр. Сот саясаты-бұл сот билігін басқаратын факторлардың жиынтығы[2, б.4].

Сот саясаты, өз кезегінде, сот практикасы тұжырымдамасымен тығыз байланысты, оның проблемалары дәстүрлі түрде заңгер-зерттеушілердің назарын аударады. Сот практикасы тұжырымдамасы, оның сот прецедентімен, сот түсіндірмесінің прецедентімен және басқа да байланысты анықтамалармен байланысы жеткілікті дамыған. Сонымен бірге, «сот практикасы» - «заң шығармашылығы» жүйесінде туындайтын немесе туындауы мүмкін өзара қатынастар проблемасы ерекше қарауды талап етеді. Мысалы, Н.А. Тузовтың пікірінше, жоғары сот органдарының практикалық назарын құқық белгілейтін сот практикасынан билікті бөлудің Конституциялық қағидатын сақтау мақсатында және олардың құзыретін - оларды жүргізу мәселелерін ескере отырып, олардың заң шығару бастамасы құқығын іске асыруға аударған жөн[3, б.12].

Сот практикасы мен сот саясатының құқыққа әсері өте зор. Бүгінгі таңда сот практикасының жинақталуы сөзсіз, оның талдауы қолданыстағы заңнаманың жай-күйі мен тиімділігінің көрінісі бола алады. Бірақ, тәжірибені жалпылауға әкелетін жинақталған тәжірибенің ақпараттық хаттар мен осы субъектілер енгізген заң жобаларының санына қатынасы нақты салыстыруға келмейді. Заң жобалары бірнеше есе аз. Мұндай заң жобаларының көпшілігі сот жүйесіне қатысты құрылтайшылық сипатқа ие, көбінесе құқықтық реттеудің басқа пәндері бойынша айта кету керек, мұндай заң жобаларының арасында салалық заңдарға – қылмыстық, азаматтық, әкімшілік кодекстерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы құқықтық нормаларды нақтылайтындар жоқ.

Заңнаманың жетілмегендігі проблемалары соттардың тез әрекет етуін талап етеді, олардың негізгі қызметі нақты құқықтық жағдайды шешу болып табылады. Заң шығару процесі, жоғары сот органдарының түсіндірме актілерін қабылдау процесінен айырмашылығы, күрделі және ұзақ уақыт алады. Сот билігі өкілдерінің заңнамалық актілердің сапасына қатысты сын-ескертпелері олардың бұл кемшіліктер үшін өздерін жауапты деп санамайтындығын айқын көрсетеді. Мұндай ұстаным қате болып көрінеді, өйткені заңнаманың кемшіліктері мен заңнамалық бастама құқығы туралы бір уақытта ақпараты бар соттар заң шығарушымен нормативтік актілердің сапасына бірдей жауап береді. Соттардың заң шығару бастамасы құқығын белсенді іске асыруы - құқық қолданушының заң шығарушылыққа ықпал етуінің жалғыз заңды нысаны және сауатты сот саясатын жүргізу арқылы сот билігінің беделін арттырудың нақты мүмкіндігі. Шынында да, соттар жақсы жұмыс істемейінше, дауласудың қажеті жоқ.

Сонымен бірге, сот төрелігі тым күрделі құбылыс екенін ұмытпаңыз, ол тек бір компонентке байланысты, бірақ тиімді, яғни қоғамның үмітін ақтайды, ол оның саласына тартылған әр адам тек құқықтары ғана емес, міндеттері де нақты анықталған кезде ғана болады. Оның үстіне, бұл заңда жазылып қана қоймай, заң біреудің ведомстволық немесе басқа мүдделерімен ымыраға түспеуі маңызды, бірақ сот практикасының жетістіктерін көрсететін осы заңның қабылдануын сот билігінің өкілдері бастағаны жөн.

Трансформацияны жан-жақты және дәйекті жүзеге асыру үшін Қазақстанда жақсы ойластырылған ұлттық сот - құқықтық саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру қажет. Оның ресми тұжырымдамасы сот қызметінің барлық аспектілерін перспективалық қайта құрудың саяси-құқықтық, идеологиялық және моральдық негізі бола алады.

Қазақстандағы құқықты жүзеге асыру қызметінің тиімділігін арттырудың маңызды факторларының бірі - Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілеріне уақтылы өзгерістер енгізу. Мысал ретінде мыналарды келтіруге болады. Шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасынан әкімшілік жолмен шығару әкімшілік жазалардың ең қымбат түрлерінің бірі болып табылады. Жазаның бұл түрінің мәні Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қарастырылған санкциялармен байланысты. Әкімшілік жазаның бұл шарасы шетелдік азаматтың Қазақстан Республикасының аумағынан тыс жерлерге өз бетінше кету мүмкіндігімен байланысты. Осылайша, осы жазалау шарасына ұшыраған адам өзінің кетуін төлеуге міндетті, ал өз кезегінде мемлекеттік биліктің құзыретті органдарына нақты адамға қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы қаулының орындалуына көз жеткізу міндеті ғана жүктеледі. Өз кезегінде, тәуелсіз шығу көбінесе оның орындалуын бақылауды қиындатады, осыған байланысты

әкімшілік шығаруды жүзеге асыру көбінесе осы жазаның екінші түрін - мәжбүрлеп бақыланатын шығаруды қолданумен байланысты. Бұл жағдайда Қазақстан Республикасының аумағынан нақты кетер алдында депортациялауға жататын адам қамауда ұсталады және шетелге айдауылмен жіберіледі. Өз кезегінде, егер бұл адамда тиісті. Билеттерді сатып алуға материалдық қаражат болмаса, онда шығыстарды мемлекет көтереді: шетелдік азаматты арнайы үй-жайда ұстау, оны шекараға дейін алып жүру, ол азаматы болып табылатын мемлекетке жеткізу осылай төленеді. Қазақстан Республикасының тыс шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарды депортациялау және әкімшілік шығарып жіберу рәсімдерін реттейтін мәселелер заңнамаға тиісті өзгерістер енгізуді талап етеді.

Қазақстанның құқықтық тәжірибесінде нормалау құралдарының ішкі жүйесі ең кең және дамыған болып табылады, бұл заң нормаларын қолданудың тиімділігін арттыруға бағытталған іс-әрекеттегі мемлекеттік принципті күшейту тенденциясының көрінісі болып табылады. Сонымен бірге, бұл институт басқа құралдардың дамымауына және оларды жүзеге асыруда мемлекеттік органдарға қатысы жоқ құқық субъектілерінің пассивтілігіне реакция болып табылады. Нормалаудың нәтижелілігін арттыру заң шығарушы субъектілер болып табылатын мемлекеттік биліктің құзыретті органдарының бүкіл құқық шығармашылық қызметін жетілдіру және қоғам өмірінің рухани саласымен ұштастырылуы тиіс құқық қолдануды нормативтік құқықтық регламенттеудің оңтайлы деңгейін қамтамасыз ету есебінен мүмкін болады.

Бүгінгі таңда құқықтық кепілдіктерді жүзеге асыру тетіктері жеткіліксіз тиімді болып табылады. Өйткені: біріншіден, қоғам тарапынан мемлекеттік билік органдарының қызметіне бақылау жоқ; екіншіден, құқықтық кепілдіктерді іске асырудың негізгі субъектісі бұрынғыдай мемлекет болып қала береді, өз кезегінде мемлекеттік емес субъектілер құқықтық нормаларды іске асыруда пассивті позицияны алады. Осыған байланысты құқықты жүзеге асыру процесін жетілдіру рухани құралдарды жандандыру жағдайында мүмкін болады.

Құқықты жүзеге асыру техникасы өзінің мақсаты бойынша құқық қолдану қызметінің технологиясы мен әдістемесінің орындылығын қамтамасыз етуге бағытталған, алайда техникалық-құқықтық құралдарды, әдістер мен ережелерді қалыптастыру тетіктеріне байланысты өз мақсатын толық көлемде іске асыруға қабілетсіз болып шығады.

Техникалық-құқықтық құралдардың үнемділігін, орындылығын, қарапайымдылығын, икемділігі мен шынайылығын қамтамасыз ету мемлекеттің осы құралдарды құру жөніндегі қызметін монополияландыруы есебінен мүмкін емес, өз кезегінде, егер ұйымдастырушылық құралдарды іске асыруды тек мемлекеттік-билік субъектілері жүзеге асыратын болса, ұйымдастырушылық құралдардың ішкі жүйесі жоғары нәтиже бере алмайды.

Өз кезегінде, азаматтық қоғам ұйымдарының пассивті қатынасы ресми және институттар мен құрылымдар жүйесін бақылаусыз мемлекеттік реформалаудың алғышарты болып табылады, оның аясында құқықты жүзеге асыру қызметі жүзеге асырылады. Бұл ретте құқықты жүзеге асыру тиімділігінің рухани құралдарының деңгейін арттыру маңызды мәнге ие болады.

Сонымен, құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтық санасы осы рухани құралдар бағытталған объектілердің бірі болып табылады. Құқықты жүзеге асыру қызметінің тиімділігін оның нақты мағынасында арттыру бүкіл қоғамның (қоғамдық сананың) санасына әсер ету есебінен ғана қамтамасыз етілуі мүмкін.

Қоғамдық сананың қажетті элементі ретінде құқықтық сананы жетілдіру өзара байланысты және бағалау, танымдық және реттеуші функцияларды, құқықтық құндылықтарды, құқықтық білім мен құқықтық қатынастарды жүзеге асыруда шешуші рөл атқаратын үш компонентті оңтайландыру жағдайында қамтамасыз етілуі мүмкін.

Қоғам мәдениетінің негізгі салаларының бірі — құқықтық мәдениет. Бұл қоғамдағы мәдени құндылықтарды сақтау, жаңғырту, дамыту, оларға азаматтарды баулау жөніндегі қатынастарды құқықтық нормалар арқылы реттеп-басқару. Құқықтық мәдениет қоғамдағы мәдениеттің деңгейінен жоғары бола алмайды. Бұл объективтік процесс. Құқықтық мәдениеттің функциялары: танымдық, реттеушілік, прогностикалық, нормативтік. Танымдық-құқықтық мәдениет теориясын дамыту; реттеушілік-мәдениетті реттеп-басқару; нормативтік — мәдениет бағытындағы нормативтік актілердің сапасын жақсарту, сол арқылы құқықтың рліін көтеру, күшейту; прогностикалық (болжау) — құқықтық мәдениеттің болашағын дұрыс болжау.

Қазақстанда құқық қорғау қызметін арттыру үшін осы мәселеге кешенді көзқарас қажет. Трансформацияны жан-жақты және дәйекті жүзеге асыру үшін Қазақстанда жақсы ойластырылған ұлттық сот-құқықтық саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру қажет. Оның ресми тұжырымдамасы сот қызметінің барлық аспектілерін перспективалық қайта құрудың саяси-құқықтық, идеологиялық және моральдық негізі бола алады[4, б,6].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде бүгінде Қазақстанда құқықты жүзеге асыру қызметінің тиімділігін арттырудың әртүрлі жолдары бар деп қорытынды жасауға болады, олардың ішінде құқықтық олқылықтарды жою, заңнаманы және тұтастай нормативтік құқықтық реттеуді жетілдіру, құқықтық мәдениетті арттыру, құқықтық нигилизм деңгейін төмендету, құқық қолдану саясатын жүргізу, сот жүйесінің рөлін нығайту, белгілі бір жағдайларға (жағдайларға) бірыңғай құқықтық көзқарас қалыптастыру, сот шешімдерін шығарудағы субъективті фактордың рөлін алып тастау, юрисдикциялық органдардың құқық қолдану қызметі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Конин В. В. Қорғау құқығын іске асырудың кейбір теориялық мәселелері/ Тюмень: Тумгу, 2013.Б.23.
2. Корнев А.С. Қолданыстағы заңнаманың ескіруіне байланысты құқықтағы олқылықтарды жою және толықтыру туралы/ Экономика және құқық мәселелері. 2014. № 10.Б.45.
3. Ю.С. Решетов. Правовое регулирование и реализация права. №3 (29) 2015 <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru/vypusk-3-29-2015?id=2110>
4. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебное пособие. Издание второе, исправленное и доработанное / А. Ф. Колотов, О. С. Вырлеева-Балаева, В. Н. Симонов, И. В. Скуратов, Ю. В. Ярыгина. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2013. – 233 с. ISBN 978-5-4417-0228-7

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 379

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ-ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫМЕН ШҰҒЫЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Ботабаева Адеми Еркебаевна – п.ғ.к., доцент

Байгазиева Гүлнұр Алтынбековна - оқытушы, п.ғ.магистрі

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орнының оқу жоспарымен қарастырылған және студенттерді ғылыми зерттеу жұмыстарына тартудың маңыздылығы туралы айтылады. Жоғары оқу орнындарында студенттердің оқу-зерттеу (СОЗЖ) және ғылыми зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру формаларына (ғылыми үйірме; ғылыми клуб; студенттік ғылыми зертхана; ғылыми конференциялар, семинарлар, симпозиумдар; оқу пәндері бойынша олимпиадалар; студенттердің ғылыми зерттеу жұмыстарының байқаулары; жазғы немесе қысқы ғылыми мектептер; студенттік конструкторлық бюро; ғылыми және әлеуметтік жобалар; студенттерді Стартаптарға тарту) қысқаша тоқталады. Мысал ретінде, «Шетел тілі: екі шет тілі» білім беру бағдарламасының 3-ші курс студенттері жетекшімен бірге “New STEP project” және “Jazy’-LAT” стартап жобалары және оның жеткен жетістіктері туралы мәліметтер беріледі.

Кілт сөздер: Жоғары оқу орнындары, студенттер, оқу-зерттеу (СОЗЖ) және ғылыми зерттеу жұмыстарын, ұйымдастыру формалары, стартап жобалар.

Аннотация. В статье рассказывается о важности вовлечения студентов в научно-исследовательскую работу, совместимую с учебным планом вуза. К формам организации учебно-исследовательской (УИРС) и научно-исследовательской работы студентов в вузах (научный кружок; научный клуб; студенческая научная лаборатория; научные конференции, семинары, симпозиумы; олимпиады по учебным предметам; конкурсы научно-исследовательской работы студентов; летние или зимние научные школы; студенческое конструкторское бюро; научные и социальные проекты; привлечение студентов к стартапам). В качестве примера, студенты 3 курса образовательной программы "Иностранный язык: два иностранных языка" вместе с руководителем представили стартап-проекты "New STEP project" и "Jazy'-LAT" и сведения о своих достижениях.

Ключевые слова: вузы, студенты, учебно-исследовательская (УИРС) и научно-исследовательская работа, формы организации, стартап проекты.

Annotation. The article deals with the curriculum of the higher educational institution and the importance of involving students in scientific research. Organizational forms of students' research and research work in higher educational institutions (science club; student scientific laboratory; scientific conferences, seminars, symposium; olympiads

in academic disciplines; competitions of students' scientific research works; summer or winter science schools ; students' design bureau; scientific and social projects; attracting students to Startups). As an example, students of the 3rd year of the educational program "Foreign Language: two foreign languages" together with the supervisor will be given information about the startup projects "New STEP project" and "Jazy'-LAT" and its achievements.

Keywords: Higher education institutions, students, educational and research (SRWS) and scientific research works, organizational forms, start-up projects.

Қазіргі таңда, стратегиялық жоспар бойынша Қазақстанда балаларды мектеп жасынан бастап ғылыми жұмыстармен шұғылдандыру керектігі баса айтылып келеді. Елімізде ғылым дамымай, қоғамда өркендеу мен инновациялық технологиялар туындамайды. Бұл бағытта жоғары оқу орындарын және оқыту сапасын халықаралық практикада бар талаптар мен нормаларға сәйкес келтіру бойынша мақсатты және жүйелі жұмыс жүргізілуде. Қазіргі таңда, ЖОО дамуына бағыт-бағдар беріп отырған Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарлама. Оның мақсаттары - қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде жеке адамды тәрбиелеу және оқыту, ғылымның елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлесін арттыру.

Бағдарламаның міндеттері:

- педагог мамандығының жоғары мәртебесін қамтамасыз ету, педагогикалық білімді жаңғырту;
- қалалық және ауылдық мектептер, өңірлер, оқу орындары, білім алушылар арасындағы білім беру сапасындағы алшақтықты азайту;
- қауіпсіз және жайлы оқу ортасын қамтамасыз етіңіз;
- үздік практикалар негізінде білім алушылардың, педагогтердің және білім беру ұйымдарының сапасын бағалаудың жаңартылған жүйесін енгізу;
- экономиканың қажеттіліктеріне және өңірлік ерекшеліктерге сәйкес оқытудың, кәсіптік даярлаудың сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ету;
- білім алушылардың зияткерлік, рухани-адамгершілік және физикалық дамуын қамтамасыз ету;
- білім беру ұйымдарын цифрлық инфрақұрылыммен және қазіргі заманғы материалдық-техникалық базамен жаратқандыру;
- білім беруді басқару және қаржыландыру жүйесінің вертикалін енгізу;
- ғылымның зияткерлік әлеуетін нығайту;
- ғылыми инфрақұрылымды жаңғырту және цифрландыру;
- ғылыми әзірлемелердің нәтижелілігін арттыру және әлемдік ғылыми кеңістікке интеграцияны қамтамасыз ету [1. 3-4 б.].

Ғылыммен шұғылданудың өзектілігі туралы «Тәуелсіз мемлекеттер достығы қатысушы мемлекеттерінің мұғалімдері мен білім беру саласы қызметкерлерінің VII съезі және II халықаралық шеберлік фестивалінде» Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрі С.Нұрбек баяндамасында:

- «Life learning» өмір бойы оқыту мәселесіне байланысты құзыреттіліктерді қайта қарастыру;
- «Action research» пәнін барлық ЖОО ендіру;

- Қазақстандағы ЖОО-да онлайн және аралас (гибридті) білім беру жүйелері ендіріледі;

- ЖОО-да микроквалификация және цифролизация мәселелері әліде жетілдіріледі.

Демек, ғылымды дамыту және білім алушыларды ғылымға тарту мәселесі маңызды. Енді, ЖОО-да студенттерді ғылымға тарту мәселесіне тоқталайық.

Жоғары оқу орнының оқу жоспарымен қарастырылған, басым көпшілігі жоғары курстарда жүзеге асады, міндетті сипатқа ие. Жоғары оқу орнындарында (СОЗЖ)-тың келесі формалары қабылданған:

- курстық жұмыстар;
- дипломдық жұмыстар;
- СОЗЖ (жекелеген жоғары оқу орнындарында);
- ғылыми және әлеуметтік жобаларға қатысу;
- университет үйірмелеріне қатынасу;
- ғылыми мақалалар жазу.

Курстық жұмыстар көбінесе 3-5 курстарда жетекші оқу пәндері бойынша орындалады. Бұл теориялық немесе тәжірибелік-эксперименттік сипатқа ие алғашқы өзіндік ғылыми зерттеу жұмысы. Егер 1 курс студенті ғылыми үйірмелердің бірінде жұмыс атқарса, оның үйірмелік жұмыс тақырыбы оқу курстық жұмысқа алмасуы мүмкін. Бұл жағдайда курстық жұмыс тұрақты және фундаментальды сипатқа ие болады. Студенттер СОЗЖ-ның бұл түрін сәйкес кафедралар белгілейтін оқытушылардың жетекшілігімен орындайды. Олар курстық жұмысты қорғау үшін кішігірім комиссия құрайды. Курстық жұмысты жаза отырып, студенттер ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеуді, таңдалған мәселенің өңделуін зерттеуге үйренеді.

Студенттердің оқу-зерттеу жұмысы мазмұны және мәні бойынша сипаты әртүрлі. Бір қатар жағдайларда курстық жұмыс дипломдық жұмыстың параграфы немесе бөлімі болып, зерттеуді жоғары деңгейде жүргізуге талпыныс береді. Дипломдық жұмыс кейбір жоғары оқу орнындарында СОЗЖ-дың міндетті формасы болып табылмайды, мамандыққа қойылатын талаптарға сәйкес олар орындалмай, мемлекеттік емтихандармен алмастырыла алады. Дегенмен, техникалық жоғары оқу орнындарында оқу жоспарына міндетті түрде дипломдық жобаны дайындауда кіреді.

Бітіртуші кафедралар дипломдық жұмыс иегерлеріне ғылыми жетекшілерді белгілейді. Олар студентке тақырып таңдауға, дипломдық жұмыстың құрылымын жасауға, дипломдық зерттеуді өткізу жоспарын құруға бағдар береді. Дипломдық жұмыс тақырыбы және ғылыми жетекші сәйкес кафедрамен, сонымен бірге факультет кеңесімен бекітіледі. Дипломдық жұмыстың орындалуы 2-3 жыл ішінде орындалады және бір қатар сатылардан өтеді:

- зерттеуге дайындық;
- зерттеуді өткізу;
- зерттеу нәтижелерін талдау және өңдеу;
- жұмысты жазу әдебиеттік рәсімдеу;
- дипломдық жұмысты қорғау.

Студенттер тақырыптың өзектілігін, оның ғылым үшін мәнін және тәжірибеге қажеттігін анықтау, таңдау дұрыстығын негіздеу қажет. Одан кейін олар зерттеу мақсатын қалыптастырып, оның объектісін және пәнін анықтайды, зерттеу мақсаттарын қояды. Содан кейін, әдістерді таңдап, базаны анықтап, зерттеу бағдарламасын өңдеу керек.

Дайындалған дипломдық жұмыс рецензияланып, алдын ала апробациядан

(алдын ала қорғаудан) өтеді және кафедра шешімі бойынша қорғауға жіберіледі. Қорғау процедурасының өзі мемлекеттік емтихандық комиссияның ашық отырысында жүзеге асады.

Кейде дипломдық жұмыс материалдары практикаға енгізіледі. Бұл студенттердің жүргізген зерттеу жұмыстарының жоғары деңгейін және оның ғылыми-практикалық мәнін куәландырады. Студенттер диплом жұмысын дайындағанда үйірмелердегі ғылыми әрекетіне немесе курстық жұмыстарына жүгінсе, олардың ғылыми мүмкіндіктері кеңейеді.

СОЗЖ-тың барлық формаларын ғылыми басқаруды жоғары оқу орындарының оқытушылары жүзеге асырады. Олар ғылыми үйірмелер мен клубтарды қалыптастырады, олардың өзектілігін анықтайды; студенттік баяндамаларды ғылыми конференцияларға, семинарларға, симпозиумдарға таңдайды және рецензиялайды; секцияларды және дискуссияларды басқарады; студенттерге ғылыми зерттеу әдістерін үйренуіне, тәжірибе жүргізуге көмектеседі; студенттердің ғылыми жұмыстарының жинағын дайындайды. Әдетте, студенттер жетекші оқытушылар айналасында 1-2 курстан бастап топталады. Олар өз жетекшісінің ғылыми зерттеу тақырыбына енгізіледі. Сөйтіп, әртүрлі курс студенттері, сонымен бірге магистранттар мен докторанттар қатыса алатын ғылыми мектеп құрылады [2. 132-134 б.]. Қазіргі университетте СОЗЖ-тың және ғылыми зерттеу жұмысының әртүрлі формалары қызмет етеді, олар:

- ғылыми үйірме;
- ғылыми клуб;
- студенттік ғылыми зертхана;
- ғылыми конференциялар, семинарлар, симпозиумдар;
- оқу пәндері бойынша олимпиадалар;
- студенттердің ғылыми зерттеу жұмыстарының байқаулары;
- жазғы немесе қысқы ғылыми мектептер;
- студенттік конструкторлық бюро;
- ғылыми және әлеуметтік жобалар;
- студенттерді Стартаптарға тарту.

СОЗЖ-ның формаларының ішінен ең көп тарағаны және тұрақты формасы ретінде белгілі бір пән бойынша ғылыми үйірме жұмыстары. Үйірмелер кафедра шешімімен құрылады, оларды доценттер немесе профессорлар басқарады. Үйірмеге әртүрлі курс студенттері қатыса алады. Олардың бірі эссе жазса, басқалары ғылыми рефераттар жазады, үшіншілері тәжірибелік жұмыс өткізсе, төртіншілері ғылыми зерттеу нәтижелері туралы баяндамалар мен ғылыми мақалалар дайындайды. Біртіндеп студенттер ғылыми ізденістің әртүрлі қырын игереді [3. 209 б.].

Осындай студенттерді Стартаптарға тарту бойынша жұмыстар біздің институтта жақсы жолға қойылып келеді, атап айтсақ: «Педагогика» факультеті, «Шетел тілдері» кафедрасы оқытушысы п.ғ.магистрі – Г.А.Байғазиева жетекшілігімен «Шетел тілі: екі шет тілі» мамандығы бойынша білім алып жатқан ШТ-20-1 және ШТ-20-3 тобының 3-ші курс студенттері “New STEP project” және “Jazy’-LAT” стартап жобаларын әзірледі.

Атап айтқанда, “New STEP project” жобасының басты мақсаты – шетел тілдерін үйрету арқылы ана тіліміздің деңгейін көтеріп, білім алып жатқан

студенттердің бойында ғылым, білім жолында ізденушілік қасиет қалыптастырып, болашақтарына дұрыс жол сілтеу. Олардың теориялық алып жатқан білімдерін тәжірибе жүзінде бекітіп, білікті мамандар даярлауға ықпал ету.

Жобаға қатысушы студенттер – «Шетел тілі: екі шет тілі» білім беру бағдарламасы бойынша білім алып жатқан ШТ-20-1 тобының 3-ші курс студенттері: ағылшын, түрік, қытай, корей тілдерін онлайн, яғни, Ю-туб, Тик-Ток, инстаграм әлеуметтік желілер, сайт, ЗУМ (тек қазақша контентті дамыту арқылы) және офлайн түрде (тек қазақша түсіндіру арқылы) шетел тілдерін үйретеді, сонымен қатар студенттер «Жібек-бот» деген атпен шығатын виртуалды мұғалімді іске қосуды қолға алуда. Аталмыш виртуалды мұғалімнің қызметі – робот ретінде қазақ тілінде сөйлеп, шетел тілдерін әлеуметтік желілер арқылы үйретеді. Бұл жерде виртуалды мұғалім кімге қызықты? - деген сұрақ туындауы мүмкін, осы жоба жариялана салысымен бұған мектеп оқушылары және шетел тілін меңгеруге қызығушылық танытқан жандар бірден арнайы желілер арқылы хабарласып, тіркеле бастады. Нәтижесінде, жүзден астам оқырман тіркеліп, дәріс алуда.

Жоба бойынша атқарылып жатқан жұмыстар:

- Жобамен аттас “New STEP” сайты қазақ тілінде ашылды;
- Ю-тубта канал ашылып, видео-сабақтар салынуда;

- Инстаграм және Тик-Ток әлеуметтік желілері арқылы да “New.step.kz” деген атпен аккаунт ашылып, қазақ тілінде жұмыс жүргізілуде;

- Төрт тілде: ағылшын, түрік, корей, қытай тілдерінде тіл үйренемін деушілерге арнап қосымша кітапшалар шығарылуда. Шетел тілін үйренушілер, осы кітапшалар арқылы білімдерін қосымша дамыта алады.

Жобаны іске асыру барысында студенттердің жеткен жетістіктері:

- ҚазИнновейшен және АстанаHub өткізген стартап бойынша онлайн оқуға қатысып, команда жетекшісі мен команда мүшелері сертификаттар иеленді;

- Ш.Мұртаза атындағы ХТИИ ректорынан арнайы ақшалай сертификатқа ие болды;

- Стартап конкурсында жоба идеясын қорғап, 30 ІТ бизнес-идея ішінен ең үздік 10 жобаның ішіне еніп, қаржылай сыйлыққа ие болды;

- Институт тарапынан ең үздік жоба ретінде танылып, Өзбекстан, Самарқанд қаласында өткен студенттердің VII симпозиумына жолдама алып, ұйымдастырушылар тарапынан жоғары бағаға ие болды;

- Алматы қаласындағы “Digital Academy Elab.Asia” ТОО директоры – Жиекбаев Ерұлан Әсентайұлынан онлайн оқыту бойынша серіктестік орнату туралы ұсыныс алды.

- “New Step Project” команда мүшелері: жетекшісі - Байгазиева Г.А., капитан - Асанов Асылбек 2023ж. 16-17-ші наурыз аралығында НАО МУК (Қарағанды

мед.универ) ғимаратында AlmaU ұйымдастырған “Кәсіпкерлікті жүргізу” тақырыбындағы курстарға қатысып, сертификаттер иеленді;

- Командамыздың әр мүшелері 2023ж. жүргізген педагогикалық практика негізінде Тараз қаласының №11-ші орта мектебінде білім алып жатқан 9, 10, 11 сынып оқушылары мен мұғалімдеріне “Тіл үйрену” бойынша семинар өткізіп, шетел тілдерін үйренудегі лайфхактарымен бөлісті;

- Сондай-ақ, команда құрамы 2023 жылдың сәуір айынан бастап, мектеп оқушыларына және институттың 1, 2-ші курс студенттеріне арнап, «Speaking club» ұйымдастыруда;

- 28.12.2022ж. №-31473 тіркелген авторлық құқықпен қорғалатын куәлікке ие болды.

Келесі “Jazy’-LAT” жобасының шығуына себеп болған маңызды мәселе – қазақ тілін жылдам игеруге көмекші платформа болмақ.

Ғылыми зерттеулер студенттердің аналитикалық ойлау қабілетінің дамуына әрекет етеді. СОЗЖ болашақ маманның шығармашылық тұлғасының қалыптасуында кең мүмкіндіктерге ие. СОЗЖ-ның әртүрлі формаларына үнемі қатысып тұратын студенттер болашақта магистрлер және докторанттар ретінде ғылыми зерттеулерді жалғастырады.

Әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасы. – Нұр-Сұлтан, 2020.

2 Баширова Ж.Р., Н.С. Әлқожаева, Ұ.Б. Төлешова т.б. Жоғары мектеп педагогикасы. Оқу құралы. – Алматы, 2015. – 190 б.

3 Ботабаева А.Е. Жоғары мектеп педагогикасы: Магистранттарға арналған оқулық: – Алматы, 2023. – 272 б.

ӘОЖ: 94:336.7 (574)

АЛТАЙДЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТТЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ЖЫЛҚЫ ӘБЗЕЛДЕРІ ЖАЙЫНДА

Белботаев А.Б.

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының
доценті,

А.Иасауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің академиялық
профессоры

Кадирғалиева А.Т.

Шымкент университетінің магистрі, аға оқытушы

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

Аңдатпа. Мақалада Алтайдың, Шығыс Қазақстанның археологиялық мәдениетінде кездесетін жылқы әбзелдері туралы кейбір мәселелер сөз болған. Жылқы – көшпенді халықтың (көшпенділердің) жесе – асы, ішсе – сусыны, кесе – киімі, жолға шықса – мініс көлігі, жансерігі болған. Тарихи көне жазба дереккөздері бойынша еліміздегі Алтай қорғандарында мініске қолданылған жылқылардың жерленгендігі туралы жазылған. Онда дендрохронологиялық, радиокөміртектік, археологиялық және топографиялық зерттеулер нәтижесінде анықталғандай Алтайдың б.з.д. VI-V ғасырлардағы үлкен қорғандарының арқасында жылқы әбзелдерінің қолданылу кезеңдерін көрсетуге болатындығы айтылған. Айталық Еуразия қырлары мен Ежелгі Азияда б.з.д. VIII-VII ғасырларда кішкене сақинасы бар қола және темірден жасалған ауыздықтар түрлері кең тараған. Ал ондай ауыздықтар түрлері Алтай даласынан табыла қоймаса да есесіне дәл осындай қола ауыздықтар түрі Оңтүстік Сібірден (Аржан қорғандары мен Минусинск көмбесінен) табылып, анықталған. Қысқасы, б.з.д. VI ғасырларда табылған Алтай ескерткіштерінен қазіргі қазақ жылқыларына қатысты ерекшеленетін жылқы әбзелдері түрлерінің көптеп пайдаланылғандығын бүгінгі зерттеулер көрсетіп отыр.

Кілт сөздер: Қола дәуірі, Алтай, Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Сібір, Еуразия, археологиялық мәдениет, жылқы әбзелдері, ауыздық, қатты ауыздық, сақина, жылқы жүгені, жылқы жүгенінің құрылысы, қорғандар, қорымдар.

Аннотация. В статье были затронуты некоторые вопросы археологической культуры Алтая, Восточного Казахстана о конской упряжи. Лошади – для казахских кочевников (номадов) служили едой, напитком, одеждой, инструментом езды. Согласно историческим древним письменным источникам, в алтайских курганах страны были захоронены лошади, использованные для верховой езды. Как установлено дендрохронологическими, радиоуглеродными, археологическими и топографическими исследованиями, можно указать периоды использования конской упряжи благодаря большим курганам Алтая VI-V веков до нашей эры. В VIII-VII вв. до н. э. были распространены бронзовые и железные мундштуки с небольшими кольцами. И хотя такие виды мундштуков не встречаются в степях Алтая, однако были обнаружены и идентифицированы в Южной Сибири (Аржан курганы и Минусинские захоронения). Одним словом, современные исследования показывают, что в VI веках до н. э. было использовано большое количество видов конской упряжи, отличающихся от алтайских памятников по отношению к современным казахским лошадям.

Ключевые слова: бронзовый век, Алтай, Восточный Казахстан, Южная Сибирь, Евразия, археологическая культура, конская упряжь, мундштук, твердый мундштук, кольцо, конский груз, конструкции конский груз, курганы, могильники.

Annotation. The article discussed some issues of horse harness, which are found in the archaeological culture of Altai and Eastern Kazakhstan. A horse was for nomadic people (Nomads) served as a meal to eat, a drink to consume, clothing to wear, a ride on a trip and a companion. According to historical ancient written sources, it is recorded that horses used for riding were buried in the Altai mounds of the country. It says that thanks to the huge mounds of Altai in the VI-V centuries BC, as determined by dendrochronological, radiocarbon, archaeological and topographic studies, it is possible to indicate the periods of use of horse harnesses. For example, in Eurasia and ancient Asia, in the VIII-VII centuries BC, types of bronze and iron mouthpieces with a small ring were widespread. And although such types of mouthpieces are not found in the Altai steppes, the same type of bronze mouthpieces was found and identified in southern Siberia (in the Arzhan mounds and Minusinsk burial ground). In short, today's research shows that a large number of types of horse harness were used, which differed from the Altai monuments found in the VI centuries BC in relation to modern Kazakh horses.

Key words: Bronze Age, Altai, Eastern Kazakhstan, South Siberia, Eurasia, archaeological culture, horse harness, mouthpiece, solid mouthpiece, ring, horse harness, horse harness construction, mounds, burials.

Б.з.д. 580 жылдары Туэкта-1, кейінірек Башадар-2, Арагол, Туэкта-2, б.з.д. VI ғасырдың соңында Кутургунтас, кейін Ак-Алаха, б.з.д. 450 жылдары 2-ші және 3-ші Пазырық қорғандары, б.з.д. 410 жылдары Пазырық-5 қорғандары тұрғызылған Б.з.д. VIII-VII ғасырлардағы хронологиялық кезеңдерге жататын қорғандардың қатарына Тувадағы Аржанды және Еуразия даласындағы ертесак ескерткіштерін кіргізуге болады (б.з.д. 808 жыл). Б.з.д. VIII-VII ғасырлардағы Алтай сулықтарының кезеңделуі басқа шығыс Еуропалық, орталық Азиялық және Қазақстандық сулықтармен бірдей болып келеді. Сондықтан оларды археологиялық зертеулерде барлығы бір-бірімен салыстыра отырып пайдаланады. [1].

Еуразияның басқада аудандары секілді Алтайдың б.з.д. VIII-VII ғасырларындағы көшпенділер ауыздық пен сулықтың байланысуының төрт түрін ғана кеңінен қолданды. 1) Жұмсақ ауыздықты және үш тесікті сулығы бар жүген (Курту-2, Усть-Куюм); 2) Металлдан жасалған ауыздық пен үш тесікті сулық ортаңғы тесігі арқылы байланысатын жүген (Қара Ануй-1 қорған-1, Карбан-1, Семисарт-1 қорған -1, Бойтыгем-2); Металл ауыздық Т немесе У-ға ұқсас сулыққа ілінетін жүген (Коксу-1 қорған 42, Солонечный Белок қорған 2, Вакулиха); 4) Металлдан жасалған ауыздық пен еукі тесікті сулықтан тұратын жүген (Измайловка). [2].

Алтайдың б.з.д. VIII-VII ғасырларға жататыны белгілі болған барлық ауыздықтар үлгі бойынша құйылған, екі құрылымды, шарға ұқсас, шеткі ұштары үзеңгі тәріздес болып келген. Шеткі ұштары үзеңгі тәріздес ауыздықтар Майэмер көмбесінде (А.В. Адриановтың қазбасы), Қара Ануй-1 қорған 1-ден, (В.И. Молодиннің қазбасы), Карбан-1 қорған 5-тен (М.А. Деминнің қазбасы), Коксу-1 қорған 42-ден (С.С. Сорокиннің қазбасы), Солонечный Белок қорған 2-ден (А.В. Адриановтың қазбасы), Бойтыгем-2 қорған 2-ден (М.Т. Абдулганиевтың қазбасы), Вакулихадан (В.Б. Бородаевтың қазбасы), Измайловкадан (А.С. Ермолаеваның қазбасы) және т.б. ескерткіштерден табылды. Майэмер, Измайловка, Вакулиха,

Солонечный Белоктан аршылған ауыздықтардың үзеңгі тәріздес шеткі ұшында шығыңқы жақтары бар, ал Қара Ануй-1, Коксу-1-ден табылған ауыздықтарда ондай ерекшелік жоқ. Карбан-1 қорған 5-тен табылған ауыздықтың үзеңгі тәріздес шеткі ұшында қосымша кішкене тесік бар, ал Измайловкадағы ауыздықтың үлкен тесігіне екі тесіктік сулық кигізілген. Тувадағы Аржан ескерткішінің қорғандарынан негізінен қосымша тесігі жоқ ауыздықтар табылды, тек ерекшеленіп тұрған бір жұп ауыздықта ғана кішкене тесік болды. Аржандық және Алтайлық материалдар бойынша айтсақ алғашында шеткі ұштары үшбұрышты (үзеңгі тәріздес) ауыздықтар, кейіннен осыған ұқсас бірақ қосымша кішкене тесігі бар ауыздықтар, одан кейінгі уақыттарда үлкен тесігі бар ауыздықтар пайда болған. Жылқы әбзелдерінің ішінде ауыздықта басқа заттарға қарағанда уақыттық өзгерістер аз байқалады [3].

Алтайдағы б.з.д. VIII-VII ғасырларға жататын қазіргі таңда белгілі болып тұрған сулықтардың барлығында алғашқы пішіндегілеріне қарағанда тесіктері бір жақ жазықтығында орналасқан. Археологиялық материалдардың арасынан сулықтың жеті түрін айыруға болады:

1) үштесікті, бір шеткі жағы қалпақша секілді, ал екінші шеті шарға ұқсас келген сулықтар (Курту-2 қорған 3, Қара Ануй-1 қорған 1, Карбан-1 қорған 5);

2) үштесікті, бір шеткі жағы төртбұрышты пирамида секілдене келген сулықтар (Семисарт-1 қорған 1, Усть-Куюм қорған 9);

3) жануарлардың мүйіздерінен және сол секілді заттардан жасалған сулықтар (Чарыш өзені, Измайловка);

4) бір шеткі жағында тесігі және ортасында Т-ға ұқсас ілгіші бар сулықтар (Коксу-1 қорған 42, Вакулиха);

5) У-ға ұқсас сулықтар (Солонечный Белок қорған 2, Вакулиха және т.б.);

6) Өтпелі кезең сулықтары (Измайловка, Бойтыгем-2);

7) Зооморфтық сулықтар (Карбан-1).

Карбан-1 қорымының №5 қорғанынан сулықпен бірге әртүрлі екі жұп ауыздық табылды. Екінші жұппенен бірге үлкен көлемді бір жақ ұшында қабанның басы бар сулық табылды. Қазбаның авторларының айтуынша мұндай сулықтың аналогы Сібір аумағында кездеспеген. Бұл сулық кейбір ерекшеліктері бойынша келермеско-нартановск типіндегі сулықтар қатарына жатқызылып, б.з.д. VII ғасырмен кезеңделді. [4].

Семисарт-1 қорымының №1 қорғанынан (Л.С. Марсадоловтың қазбасы) домалақ тесіктері бар мүйізден жасалған сулық табылды (сурет 12). Сулықтың бір жақ ұшы кесілген, ал екінші жағы Усть-Куюмнан аршылған сулық секілді төртбұрышты пирамидаға ұқсас болып келген. Сулықтың ұзындығы шамамен 12 см. Орталық бөлігіндегі тесіктегі іздердің арқасында оның Минусинск көмбесіндегі сулық секілді үлкен үзеңгі тәріздес ұшы бар ауыздықпен қолданылғанын айтуға болады. Семисарт-1 сулығына әзірше Сібір аймағында аналог жоқ. Ол Шығыс Еуропадағы мына археологиялық ескерткіштерден табылған мүйіз сулықтарға жақын: Веселая Долина ауылының маңындағы қорғандағы, Жирноклеевск асуынындағы қорғандағы. Осылайша Л.С. Марсадолов Семисарт-1 қорымындағы сулықты б.з.д. VIII ғасырдың екінші жартысы мен VII ғасырдың бірінші жартысымен кезеңдеді.

Усть-Куюм қорымының №9 қорғанынан табылған сулықтың бір жақ ұшы жоғарлаған сайын қалындай береді және үш жағы төртбұрышты пирамида секілді болып жасалынған. Ал келесі жақ ұшы сынып қалған, бірақ төмендей бере кішірейіп, ұшы кесілген. Сулықтың ұзындығы 14,7 см, ал ең қалың жері 1,7 см.

Жақсы сақталған сулықтың тесіктері бір беткейінде орналасқан. Марсадоллов Усть-Куюмдағы сулықты Шығыс Еуропаның Тенетинке өзенінің жағалауындағы №183 қорғандағы, Рось бассейіне жататын Медвин ауылындағы Горчаковск орманының жанындағы №2 қорғандағы, Воронеж маңындағы Старое Тулучеев ауылындағы қорғандағы, Мингечауредегі сулықтардың тобына жатқызды. Сөйтіп бұл сулықты б.з.д. VII ғасырмен кезеңдеуді дұрыс деп санады . [5].

Жануар мүйізінің жанама бөлігінен жасалынған үштесікті доғалдана келген сулықтар Алтайдағы Чарыш өзені жағалауынан табылды. Мұндай сулықтар Орталық Қазақстаннан (Тасмола), Орта Азиядан (Ұйғарақ пен Түгіскен), Кавказдан (Березовский қорымы), Украинадан (Днестровка-Лука) және т.б. аудандардан анықталған. Осы топтағы сулықтардың тесіктері әрқалай, шетке қарай жылжып, орталығына немесе жоғарғы бөлігіне жылжып орналасқан. Чарыш өзеніндегі сулық ортасына жақын болғандықтан оны Шульга б.з.д. VII ғасырға жатқызды.

Ғалымдар Орта Азияда ежелден бері жылқының үш түрлі тұқымы болғанын анықтады: тауда жүруге ыңғайлы Тапал жылқы, ұзақ жүруге ыңғайлы шыдамды Қазанат және қазіргі ахалтеке жылқысының арғы тегі саналатын жүйрік жылқы (Тұлпар). Көшпелілер ұшқыр тұлпарларды да қадірленген, оларды қос-қостан жегіп алып, сары далада сағымша жүйткіген. Жартастарға салынған суреттерде байырғы тайпалардың дүниетанымдық өресін, шаруашылық қарекеттерін (аң аулау, баққан мал тұқымдары), ең бастысы көлік, жегін құралдары (екі доңғалақты арбалары) туралы мәліметтер сақталған. [6].

Ежелгі сақтар мен ғұндар Хинған тауларынан Дунай өзеніне дейінгі кең байтақ аймақта үйір-үйір жылқы өсіріп, жылқыны мемлекеттілік пен қорғаныстың, өнер мен мәдениеттің, шаруашылық пен спорттың өресі биік деңгейіне жеткізген. Олардың балалары мен әйелдеріне дейін жылқы үстінде соғысу тәсілдерін жас кезінен жетік меңгеріп, өзге жұрттың зәресін ұшырған. Соның салдары деп айтуға болатындай мына бір жалпыға мәлім дерек соның дәлеліндей. Небір қанқұйлы жорықтарынан соң Еуропада, Кіші Азияда, Жерорта теңізінің аймағында, Мысырдаатпен бірге жаратылған адам басты, жылқы тұлғалы — кентаврлар туралы аңыз таралғандығы жалпыға мәлім.

Қалай болғанда да, жылқыға салт мінуді төл өнерге айналдырып, оны әскери әдіс-тәсілдермен шебер ұштастыра білген көшпелілер өз заманының ең қуатты мемлекеттерінің қатарынан ойып тұрып орын алған. Сондықтан болар, олар өздерінің жаңа жерлерді жаулап алуына, тіршілікке қажетті байлықтар мен игіліктерге кенелуіне бірден бір мұрындық болған жылқы түлігін аса қатты құрметтеп, жан серігі санаған. «Олар аттарына да мыстан кеудені жауып тұратын сауыт кигізеді», — деп жазады тарих ғылымының атасы Геродот, – ал жүгендерін, шылбырын алтынмен әшекейлейді». Сақ-тардың патшалары, қолбасшылары мен батырларының тек өздерінің бас киімдеріне ғана емес, мінген аттарының төбесіне де лауазымдық белгі – жыға таққан. Олардың қайтыс болған хандарды, ханзадаларды, батырларды т.б. жерлегенде, оның жан серігі болған атын «иесіне аты о дүниеде серік бола-ды» деген сеніммен жанына бірге жерлеген... Соның айғағы атымен қоса көмілген Қазақстан жерінен, Таулы және Өр Алтайдан табылған небір бекзада, асылзадалардың қорымындағы жерлеу ескерткіштерінің биік өресі мен ғажайыптығына бүгіндері әлем жұршылығы тамсана қарайды. [7]. Сондай-ақ жылқы жүгенінің құрылысы өзгерген кезден бастап ауыздықтарда анау айтқандай ерекшелік байқалмайды. Олардың жасалу әдісі де бір-біріне ұқсап, тек қана сыртқы безендіруіне қарап ажыратуға болатын еді.

Әдебиеттер:

1. Тоқтабай А. Ботайдан басталған әлемдік жылқы тарихы // Қазақ әдебиеті. – Алматы, 2010. №45. 19-25 қараша, 6 б.
2. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: Алматы кітап, 2010.
3. Халиков А.Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа (VIII-VI вв. до н.э.). – Москва, 1977.
4. Хинаятұлы Б. Ат жалынындағы мәдениет // Shahaг-Культура, 2004, №2,
5. Черников С.С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по материалам Восточного Казахстана) // Первобытная археология Сибири. – Ленинград, 1975.
6. О работах Восточно-Казахстанской экспедиции. // КСИИМК. – Москва, 1956.
7. Чугунов К. В. Уздечные комплекты алды-бельской культуры в контексте развития конского снаряжения // Снаряжение кочевников Евразии. – Барнаул: Издательство АлтГУ, 2005.

ӘОЖ: 297(574)**ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІҢ ШЫНАЙЫЛЫҚ ДЕНГЕЙІН
АНЫҚТАУ ТӘСІЛДЕРІ ЖАЙЛЫ**

Белботаев А.Б., Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті, А.Иасауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің академиялық профессоры.
Кадирғалиева А.Т., Шымкент университетінің магистрі, аға оқытушы.

Аңдатпа. Мақалада фольклорлық деректердің шынайылық деңгейін анықтау тәсілдері туралы мәселелер сөз болған. Сондай-ақ мұнда фольклорлық деректердің этнографиялық, археологиялық, тілдік және тарихи аспектілері сараптамалық талдау және салыстырмалы тәсілдерді қолдана отырып көрсетілген. Фольклорымыздың халық өмірімен, күнделікті тіршілігімен, өткен тарихымен, мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан сана-сенімімен, дүниеге көзқарасы біте қайнасқан. Сол себепті де мұндай жағдайда басқа халықтардың фольклоры мен этнографиясынан алынған материалдарды да пайдаланған. Егер осы бақылау тәжірибесіндегі материал негізгі деректерден (фактілерден) туатын қорытындыларға қайшы келетін болса, салыстырылып отырған материалдардың географиялық ауқымын одан да әрі кеңейтіп, бақылауды басқа да аймақтар негізінде жүргізуімізге тура келетіндігін білуіміз керек.

Кілт сөздер: фольклор, этнографиялық, тарихи, археологиялық, дерек, тарихи-типологиялық әдіс, жылнамалар, түркі халықтары, фольклористика, салт-дәстүр.

Аннотация. В статье речь шла о способах определения уровня достоверности фольклорных данных. Здесь также показаны этнографические, археологические, языковые и исторические аспекты фольклорных данных с использованием экспертного анализа и сравнительных подходов. Наш фольклор наполнен народной жизнью, повседневностью, историей прошлого, сознанием, сложившимся на

протяжении тысячелетий, взглядами на мир. Поэтому в таких условиях также использовались материалы из фольклора и этнографии других народов. Мы должны знать, что если материал в этой практике наблюдений противоречит выводам, вытекающим из основных данных (фактов), нам придется еще больше расширить географический диапазон сравниваемых материалов и проводить наблюдения на основе других регионов.

Ключевые слова: фольклор, этнографический, исторический, археологический, фактический, историко-типологический метод, летописи, тюркские народы, фольклористика, обычаи и традиции.

Annotation. The article discussed the issues of ways to determine the level of authenticity of folklore information. Also, ethnographic, archaeological, linguistic and historical aspects of folklore data are shown here using expert analysis and comparative approaches. Our folklore is intertwined with folklife, everyday life, past history, beliefs formed over thousands of years, and worldview. For this reason, in such conditions, materials from folklore and Ethnography of other peoples were also used. If the material in this observation experiment contradicts the conclusions that arise from the main data (facts), we should know that we will have to further expand the geographical range of the compared materials and conduct observations based on other regions.

Key words: folklore, ethnographic, historical, archaeological, source, historical and topological method, almanac, Turkic people, folkloristics, customs and traditions.

Қазақ фольклорын этнографиялық дерек ретінде қолдану үшін, біріншіден, оның методологиялық мәселелерін қарастыру қажет. Өйткені фольклортану ғылымының әу бастан-ақ этнография, тарих ғылымдарымен тығыз, етене байланыста болғандығының басты себебі де осы болар.

Фольклор, негізінен, халық аузындағы дәстүрлі сөз және ән-күй өнері болғандықтан және ондағы ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алып, жарыққа шығару ісімен айналысатындар көбінесе әдеби шығармашылық адамдары болған. Осы себепті өткен ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басқы кезеңінен бастап-ақ фольклористика саласындағы зерттеулердің басым көпшілігі әдебиеттану ғылымының әдістері мен тәсілдері негізінде жүргізіле бастады.

Анығын айту керек, фольклорлық деректегі ақпараттардың ғылыми маңызын (құндылығын) бағалау кезінде оның шындыққа қаншалықты қатынасымен қатар, тарихшымен байланысын да айқындау қажет болатыны анық. Бірінші жағдайда - дерек пен шындықтың байланысына шынайылық (достоверность) мәселесі (проблемасы), екінші жағдайда – «дерек және тарихшыда» өкілеттілік (репрезентативность) мәселесі пайда болады.

Шынайылық мәселесі. Шынайылық деп субъекті бейнелеген образдың объектімен адекваттылығы (сәйкестігі) айтылады. Айталық, кез келген дерек:

- өзі бейнелеген объектіден әлдеқайда тар, өйткені ол объектінің тек белгілі бір жағын, қырын, не кейбір ерекшеліктерін ғана қамтиды;

- өзі бейнелеген объектіден кең, өйткені ол өз бойында деректі жасаушы туралы мәліметтерді де сақтайды [1]. Сондықтан абсолюттік сәйкестік не сәйкессіздік туралы айтуға болмайды. Сөз тек объектінің не субъектінің салыстырмалы ұқсастығы туралы, демек, тарихи деректің шынайылық дәрежесі туралы болуы мүмкін.

Ақпараттың шынайылығын деректің қандай түрге жататындығына қарамастан «сынауға» болады. Бірақ бұл барлық деректің шынайылығын «сынау» барлық тарихшы үшін міндетті деген сөз емес. Ол нақты жағдайларға және тарихшының ұстаған позициясына да байланысты. Мысалы, белгілі ортағасырлық парсы тарихшысы Рашид-ад-Дин өзінің атақты «Жылнамалар жинағының» кіріспесінде деректер ішінде шындық пен жалғанның аралас жүруі мүмкін, сонда да тарихшының міндеті белгілі шежірешілер жеткізген деректерді өзгертпей, сол күйінде беру, - дейді. Ал тарихи шынайылықты тауып алуды оқушының өзіне қалдырады.

Дегенмен, тарихи деректердің табиғи ерекшеліктері көп жағдайларда оларды тарихи сыннан өткізуді керек етеді. Тарихи сын және оның қажеттігі туралы белгілі орыс тарихшысы В.О.Ключевский: «Вы знаете, что такое историческая критика. Это предварительная очистка исторического источника от портящих его примесей с целью сделать его годным к научному употреблению. Эта порча бывает двоякая и объясняется самым свойством исторического источника как научного материала» [2], — дейді.

Деректегі қайшылықтарды ашудың негізгі екі жолы айтылады. Олар:

- 1) Мәтінге логикалық талдау,
- 2) Әр түрлі деректерді жасау арқылы, қарама-қарсы салыстыра талдау.

Әсіресе, пайда болуы жағынан бір-бірімен байланысы жоқ, бірақ бір оқиғаны бейнелеген әр түрлі деректерді кешенді салыстырудың рөлі аса зор. Пайда болуы жағынан деректер неғұрлым әр түрлі болған сайын, соғұрлым белгілі бір қорытындыға келу оңайға түседі, соғұрлым сіздің еңбегіңіздің шынайылығы артады.

Мысалы, жырларда кездесетін сауыт-сайман аттары, салт-дәстүр, киім-кешек аттарын салыстырғанда олардың ортақ белгілері, ұқсастықтары анықталады. Дегенмен, кей жағдайларда бір оқиғаның өзінің әртүрлі деректерде, әртүрлі айтылатындығын, тіпті қарама-қарсы ақпараттар беретіндігін көреміз. Мұндай жағдайда, әрине, ақпаратты деректің пайда болуы жағынан терең талдау қажет болады.

Деректің шынайылық дәрежесіне әсер ететін факторларды екі топқа бөлуге болады:

1) ақпараттың дерекке ену және бекітілу жағдайы (шындықты қабылдау сезімділігі, автордың ақпаратты бекіту кезіндегі мүмкіндігі, фактілерді таңдау принципі, ақпарат көздері, т.б.);

2) «автор позициясы», оның әлеуметтік жағдайы, саяси-эстетикалық, т.б. көзқарастары.

Деректердегі ақпараттар әр түрлі болған жағдайда зерттеушінің ойынша, оқиғаны бақылауға мүмкіндігі артық болған, ақпарат көздеріне жақын тұрған, оқиғаның не құбылыстың мәнін дұрыс түсініп, оны ашуға мүмкіндігі мол, оларды өзінің әлеуметтік, саяси және басқа да позицияларына байланысты объективті жаза алады ғой деген авторға сенім көрсетіледі. Кей жағдайда бір ғана деректің өзінде қарама-қайшы ақпараттар кездесуі мүмкін, немесе деректе оқиғаның бір қыры, не автор туралы мәлімет мол беріліп, оқиғаның басқа қырлары көмескі қалуы мүмкін. Мұндай жағдайда мүмкіндігінше өзінің табиғаты жағынан шындыққа жақын болып келетін «жасырын» ақпаратты алуға ұмтылған жөн. Өйткені ол автордың бұрмалауына аз ұшыраған ақпараттарға жатады.

Қайталанылатын статистикалық деректердің шынайылығы туралы мәселе ерекше қойылады. Мұндай ақпарат әр түрлі өлшемдер қорытындысында алынған жағдайда, бұл проблеманы шешу сол өлшемнің жүргізілу принциптерін,

методикасын және техникасын айқындау арқылы жүреді. Мұндай деректің шынайылық дәрежесін бағалау кезінде, өлшем арқылы алынған сандық көрсеткіштердің дәлдігі туралы қорытынды жатады, Кей жағдайда арнаулы математикалық-статистикалық тәсілдерді пайдалануды қажет етеді.

Деректегі ақпараттардың шынайылық проблемасын шешу түбінде «оның субъективтілігін алуға», неғұрлым объективті ғылыми зерттеулерге жарамды мәлімет жинауға көмектеседі. Өкінішке орай, көп жағдайда тарихшы оның орнына «шынайылық мәселесін алып тастайды».

Өкілеттілік проблемасы. Тарихи деректану ғылымында «репрезентативность» деген түсініктің өзі соңғы уақыттарда пайда болды. Бұл термин француздардың «representer» – «представлять»- «өкілеттілік ету» деген сөзінен шыққан. «Өкілеттілік ету» категориясы жалпы ғылымдық түсініктер тобына жатады.[3]

Тарихи зерттеулерде нақты оқиғаны не тарихи шындық құбылысты тура соған ұқсас тарихи шындықпен (аналогымен) ауыстыру кездеседі. Соңғысы (аналогы) өкілеттік қасиеттерге ие болуы тиіс, басқаша айтсақ зерттеудегі объектінің барлық белгілері мен қасиеттерін көрсете алуға тиіс. Мысалы, теңіз суының құрамын, ерекшеліктерін, қасиеттерін анықтау үшін оның бәрін түгел тексерудің қажеті жоқ, бір ұрттам теңіз суын тексеру арқылы-ақ ол қасиеттерді білуге болады, Мұнда сол бір ұрттам су бүкіл теңіз суының өкіл қызметін атқарады.

Тарихи-типология әдісін тиімді пайдалануымыз үшін оның ұтымды жақтарын іске жаратуымыз керек. Ол үшін, біріншіден, салыстырылатын материалдардың географиялық аймағын бұрынғыша шексіз етпей, белгілі бір арнаға шенеп, генетик туыстығы бар немесе тарихи-элеуметтік, экономикалық, т.б. жағдайлары ұқсас халықтардың тұрмыс-тіршілігі мен фольклорынан алынған мағлұматтармен шектелу қажет сияқты. Мысалы, қазақ фольклорын зерттегенімізде туысқан түркі-монғол халықтарының, түркі-монғолдармен мыңдаған жылдар бойы тығыз байланыста болған угро-финн, тунгус-маньчжур және элеуметтік-экономикалық, этно-психологиялық, географиялық жақтарынан қазаққа ұқсас Африка, Азия, Америка көшпенділерінің фольклоры мен этнографиясынан алынған материалдарды салыстыруымыз қажет сияқты.

Өзге халықтардың фольклоры мен этнографиясынан алынған материалдарды да пайдаланғанымыз жөн. Егер осы контрольдық материал негізгі фактілерден туатын қорытындыларға қайшы келетін болса, салыстырылған материалдардың географиялық ауқымын одан әрі кеңейтіп, бақылауды басқа аймақтар бойымен де жүргізуімізге тура келеді. Мұның нәтижесінде жалпы типологиялық заңдылықтармен қатар, жергілікті ерекшеліктерді де ескеруге мүмкіндік туады. Бұл жерде типологиялық контрольдық деректер зерттеушінің жасаған қорытындыларының дұрыс-бұрыстығын аңғаруға жол ашады.

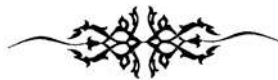
Тарихи-типология зерттеуінің деректік базасы мол болуы қажет. Зерттеулерде Фольклорлық деректердің дұрыс алынып отырғандығын, тексеріліп отырған дәуірге сай келетіндігін анықтау үшін этнография, тарих, археология ғылымдарының мағлұматтарына жүгінуіміз қажет. Деректік негізі жоқ, құр ғана құрғақ сөзбен, жай ғана ой-жобамен айтылған пікірлердің бүгінгі заман фольклористикасының талабына сай келмейтіні айтпасақ та түсінікті. Бұл жөнінде ғалым В.Никифоров: «Талдаудың толықтығы мен жүйелілігі матема-тикаға қандай қажет болса, тарихи ғылымға да сондай қажет. Онсыз оның талдау логикасына емес, керісінше, тек беделді айтылған пікірлерге ғана арқа сүйеуіне тура келеді», - деп дұрыс айтқан. Ал

фольклористиканың филоло-гияға ғана емес, сондай-ақ тарих ғылымдарына да жататындығы белгілі [4].

Бірақ, локальдық ерекшеліктер дегеніміз – бір кездерде түркі-монғол халықтарымен көршілес отырған, қарым-қатынастарда болған халықтардың фольклорынан ауысып келген құбылыстар болып шығуы мүмкін. Осы себеп-тен тағы бір екі шеңбер арасында әуелі тұңғыс-манчжур, угор-финн халық-тарынан алынған тиісті фольклорлық материалдарды көшпенді түркі- монғол халықтарының фольклорлық материалдарымен салыстырып өткен жөн. Осының нәтижесінде түркі халықтары фольклорына тән төл ерекшеліктері тобының саны азаюы ықтимал. Дәл осылай етіп отырықшы түркі халықтары фольклорының тиісті материалдарын олармен көршілес отырған өзге халық-тар фольклорының материалдарымен өзара салыстырып өтсек, локальды төл ерекшеліктерді айырып алуға болады. Осы аталған алты шеңбер арқылы қарастырылатын фольклорлық деректермен қабаттасып, әрқашан этногра-фиялық, археологиялық, тілдік, тарихи материалдар қатар жүруі шарт.

Әдебиеттер:

1. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1974
2. Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы, 1991
3. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы: Қазақ тарихы, әдебиеті, тілі т.б. еңбектерінен үзінділер. Алматы, «Ана тілі», 1998
4. Елешова З.Е. XV-XVII ғғ. Қазақ тарихының фольклорлық нұсқасы. Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. Қарағанды, 1999.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2023 жылдың шілде - қыркүйек айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӨОЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. Андатпа – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты кілт сөздер берілуі керек (кем емес 5 сөз).

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А.; Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала itii.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар басқармасына (Бейбітшілік көшесі 101«А») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 6,25 Есепті б.т. 6,1
Таралымы 25 дана. Тапсырыс № 67

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 75 «А»

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала «Вестник ІТІІ», выходящем в июле-сентябре 2023 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовков доклада должен быть написан ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая оstepененность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Аннотация – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе (не менее 5-ти слов).

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходит 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в управление научных работ и международных связей (ул. Бейбитшилик 101 «А»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 6,25 Расчетные п.л. 6,1

Тираж 25 экз. Заказ № 67

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 75 «А».

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII", published in July - September 2023, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation-1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in CAPITAL LETTERS (bold font).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Annotation - in three languages (kazakh, russian, english) annotation should contain a and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). Keywords related to the proposed work should also be given (not less than 5 words).

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the ITII to the department of scientific works and international relations (Beibitshilik str. 101 «A»)

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. sh. 6,25 Calculated p. sh. 6,1
Edition of 25 copies . Order No. 67

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl avenue, 75 «A»